

***ИКОНОМИЧЕСКО-ФИЛОСОФСКИ
РЪКОПИСИ ОТ 1844 ГОДИНА***

*Написано от К. Маркс през април —
август 1844 г.*

*Публикувано за пръв път изцяло
в Marx-Engels Gesamtausgabe,
Erste Abteilung, Bd. 3, 1932.*

[Handwritten text, heavily crossed out with diagonal lines, covering the entire page.]

Първата страница на преводора към «Икономическо-Философски ръкописи от 1844 година» на К. Маркс

[XXXIX]¹⁰

ПРЕДГОВОР

В «Deutsch-Französische Jahrbücher» оповестих, че ще направя критика на правната наука и на науката за държавата под формата на критика на *Хегеловата* философия на правото¹¹. При обработването на материала за печат се оказа, че съчетаването на насочената само против спекулативното мислене критика с критиката на самите различни материали е съвсем неуместно: забавя хода на изложението, затруднява разбирането. Освен това изобилието и разновидността на предвидените за разглеждане предмети биха позволили натъпкването в *един* труд само в съвсем афористичен вид, а такова пък афористично изложение от своя страна би създадо *привидност* на произволно систематизиране. Ето защо последователно в отделни самостоятелни брошури ще дам критиката на правото, морала, политиката и т. н., а в заключение ще се опитам да разгледам в специален труд взаимовръзката на цялото, взаимоотношението на отделните части и най-последно — ще направя критика на спекулативната обработка на този материал¹². Поради тези съображения в предлагания труд връзката на политическата икономия с държавата, правото, морала, гражданския живот и т. н. се засяга само дотолкова, доколкото самата политическа икономия *ex professo** засяга тези предмети.

Не е нужно тепърва да уверявам запознатия с политическата икономия читател, че моите изводи са плод на напълно емпиричен анализ въз основа на добросъвестно критично проучване на политическата икономия.

(Невежественият рецензент** пък, за да прикрие пълното си

* — специално. *Ред.*

** Има се предвид Б. Бауер. *Ред.*

невежество и умствена ограниченост, обсипва положителния критик с израза *«утопична фраза»*, или с изрази като «съвсем чиста, съвсем решителна, съвсем критическа критика», «не просто правово, а обществено, напълно обществено общество», «компактна масова маса», «говорещите говорители на масовата маса», този рецензент¹³ ще трябва първо да даде и доказателство, че освен своите теологически семейни работи има право да обсъжда и *светски работи*.)*

От само себе си се разбира, че освен френски и английски социалисти съм използвал и трудове на немски социалисти¹⁴. Съдържателните и *оригинални* немски трудове в тази наука се свеждат — с изключение на произведенията на Вайтлинг — до публикуваните от Хес статии в «Двадесет и една коли»¹⁵ и до «Очерци към критика на политическата икономия» от Енгелс в «Deutsch-Französische Jahrbücher»¹⁶, където и аз набелязах в най-общи линии първите елементи на предлагания труд¹⁷.

(Положителната критика изобщо, следователно и немската положителна критика на политическата икономия, дължи своето истинско обосноваване — освен на горните автори, които се занимавали критично с политическата икономия — на откритията на Фойербах: колкото и много да се използват мълком неговите «Философия на бъдещето» и публикуваните в «Anekdoten» «Тезиси за реформата на философията»¹⁸, против тях дребнавата завист на едни и явната злоба на други са скроили, както изглежда, истински заговор за *премълчаване*.)

Едва от Фойербах води началото си *положителната* хуманистична и натуралистична критика¹⁹. Колкото по-безшумно е въздействие-то на Фойербаховите трудове, толкова то е по-сигурно, по-дълбоко, по-всеобхватно и по-трайно; след «Феноменология» и «Логика» на Хегел това са единствените трудове, които съдържат действителна теоретична революция.

В противоположност на *критическите теолози* от наше време сметнах за крайно необходима последната глава от предлагания труд: критическото излагане на *Хегеловата диалектика* и философия изобщо, [тъй като] || XL | такава работа не е извършвана — една неизбежна *незадълбоченост*, понеже дори *критическият* теолог си остава *теолог*, т. е. или трябва да изхожда от определени предпоставки на философията като някакъв авторитет, или ако в процеса на критиката или в резултат на чужди открития се усъмни във философските предпоставки — плахо и неоправдано ги изостави, *абстрахира* се от тях, разкрива по-скоро само по отрицателен, несъзнате-

* Абзаците, дадени в ъглови скоби, в ръкописа са зачеркнати. *Ред.*

лен и софистичен начин своето раболепие пред тях, както и гнева си от това раболепие.

(Той се изявява отрицателно и несъзнателно с това, че отчасти повтаря постоянно уверението в *чистотата* на собствената си критика, отчасти — за да отклони погледа на наблюдателя, както и собствения си поглед от *необходимата* полемика на *критиката* с рожденото ѝ лоно: Хегеловата *диалектика* и немската философия изобщо, [за да отклони] от това необходимо издигане на съвременната критика над собствената ѝ ограниченост и първичност, търси да създаде по-скоро привидното впечатление, че критиката уж си имала работа още само с някоя ограничена форма на критиката извън нея — да кажем, с тази от XVIII в. — и с ограничеността на *масата*. И най-после, както критическият теолог отчасти си дава вид — когато се правят открития по същността на неговите собствени философски предпоставки — като откритията на *Фойербах*, — че *той* бил направил това, и то дава си този вид, хвърляйки тези резултати — без да може да ги разработва — под формата на *лозунги* срещу автори, които са все още в плен на философията; отчасти той умее да си внуши съзнанието, че в своята възвишеност стои дори над тези открития, като оперира тайно, лукаво и скептично срещу тази [Фойербахова] критика на Хегеловата *диалектика* с онези елементи от тази *диалектика*, които все още му липсват в тази критика и които още не му се предлагат за използване в критически преработен вид. Самият той не се опитва или не е в състояние да приведе тези елементи в правилно отношение с критиката, а просто оперират с тях във формата, *свойствена* на Хегеловата *диалектика*; например той утвърждава категорията на опосредствувашото доказателство срещу категорията на положителната, започваща със себе си истина. За теологическия критик е съвсем естествено, че от философска страна трябва да се *направи* всичко, за да може да *дърдори* за чистотата и решителността, за изцяло критическата критика, и си въобразява, че е истинският *покорител* на философията, когато *усети*, че у Фойербах липсва някакъв Хегелов момент, защото теологическият критик така и не може да излезе извън усещането и премине към съзнанието, въпреки цялото си спиритуалистично идолопоклонство на *«самосъзнанието»* и на *«духа»*.)

Ако се вгледаме по-внимателно, *теологическата критика*, макар и да е била в началото на движението действителен момент на прогреса, в последна сметка не е нищо друго освен изопачен в *теологическа карикатура* връх и следствие на старата философска и особено *Хегеловата трансцендентност*. При друг случай ще покаже подробно тази историческа Немезида, тази интересна присъда на историята, която сега теологията — изконната гнила област на фи-

лософията — определя, за да представи в лицето на самата себе си отрицателното разпадане на философията, т. е. нейния разложителен процес.²⁰

(Доколко, напротив, откритията на *Фойербах* за същността на философията все още налагат — поне за тяхното *доказване* — критическо разграничаване от философската диалектика, ще се види от самото ми изложение.) | XL. ||

[ПЪРВИ РЪКОПИС]²¹

РАБОТНА ЗАПЛАТА

[1] *Работната заплата* се определя от враждебната борба между капиталиста и работника. Неизбежността на победата е за капиталиста. Капиталистът може да живее по-дълго без работника, отколкото работникът без капиталиста. Обединяването сред капиталистите е нещо обикновено и резултатно, а обединяването на работниците — забранено и с лоши последици за тях. Освен това земевладелецът и капиталистът могат да прибавят към своите доходи и печалби от индустриални предприятия, а работникът не може да прибави към работната си заплата от предприятието нито поземлена рента, нито лихва от капитала. Затова конкуренцията сред работниците е толкова голяма. Следователно само за работника разделянето на капитал, поземлена собственост и труд е неизбежно, съществено и вредно разделяне. За капитала и поземлената собственост не е нужно да остават в рамките на тази абстракция, но за труда на работника това е наложително.

Тъй че за работника разделянето на капитал, поземлена собственост и труд е смъртоносно.

Най-ниската и единствено необходима норма на работната заплата е издръжката на работника през време на работата и още толкова, колкото да може да изхранва едно семейство и да не измре работническата раса. Според Смит обикновената работна заплата е най-ниската, която задоволява *die simple humanité* *²², т. е. едно живо-тинско съществуване.

Търсенето на хора регулира по необходимост производството на хора както на всяка друга стока. Ако предлагането е много по-го-

* — «простата човечност». Ред.

лямо от търсенето, тогава част от работниците изпадат в просяшко състояние или в положението на гладна смърт. Следователно съществуването на работника се свежда до условията за съществуване на всяка друга стока. Работникът е станал стока и за него е щастие, ако може да се продаде. А търсенето, от което зависи животът на работника, е в зависимост от капризите на богатите и капиталистите. Превии ли предлагането количествено търсенето, една от съставните части на цената — печалба, поземлена рента, работна заплата — се заплаща под *цената*; една част от тези фактори на ценообразуването се отклонява следователно от тази практика и по този начин пазарната цена тежее към естествената цена като център. Но, първо, при голямо разделение на труда за работника е най-трудно да даде друга насока на своя труд и, второ, при неговото подчинено положение спрямо капиталиста предимно той понася загубата.

Следователно при тежнеенето на пазарната цена към естествената цена губи най-вече и безусловно работникът. И тъкмо способността на капиталиста да дава на своя капитал друга насока отнема хляба на ограничения в един определен отрасъл на труда работник или пък го принуждава да се подчини на всички изисквания на този капиталист.

[II] Случайните и внезапните колебания на пазарната цена засягат по-малко поземлената рента в сравнение с частта от цената, която се разпада на печалба и работна заплата, но по-малко печалбата, отколкото работната заплата. Ако на едно място работната заплата се повиши, най-често на друго място тя *остава същата*, а на трето — *спада*.

При печалба на капиталиста не непременно печели и работникът; но при загуба на капиталиста непременно губи и работникът. Така например работникът не печели, когато капиталистът — в резултат от фабрични и търговски тайни, от монопол или благоприятно местоположение на имота си — задържа пазарната цена над естествената цена.

Освен това: *цените на труда са много по-постоянни от цените на съестните продукти.* Те често са обратно пропорционални. В година на скъпогия работната заплата се намалява поради намаляване на търсенето, а се увеличава поради увеличаване на цените на съестните продукти. Следователно има уравновесяване. Във всеки случай известен брой работници остават без хляб. През евтини години работната заплата се повишава поради повишаване на търсенето, а се намалява поради падането на цените на съестните продукти. Следователно има уравновесяване.

Друго неизгодно положение за работника:

Цените на труда на различните видове работници са много по-

различни, отколкото печалбите от различните отрасли, в които е вложен капиталът. В труда се разкрива цялото естествено, духовно и социално различие на индивидуалната дейност и тя различно се възнаграждава, докато мъртвият капитал си върви все с един и същ ход и е безразличен към действителната индивидуална дейност.

Изобщо трябва да се отбележи, че там, където работник и капиталист еднакво понасят щети, при работника щетите засягат самото му съществуване, а при капиталиста — само печалбата на неговия мъртъв мамон.

Работникът е принуден да се бори не само за своите физически средства за живот, а и за намиране на работа, т. е. да се бори за възможността и средствата, с които да осъществи своята дейност.

Да вземем трите основни състояния, в които може да се намира обществото, и да разгледаме положението на работника в него.

I. В упадък ли е богатството на обществото, работникът страда най-много, защото: макар че работническата класа не може да печели толкова, колкото печели класата на собствениците при щастливо състояние на обществото, *никой не страда така жестоко при неговия упадък, както работническата класа*²³.

[III]2. Да вземем общество, в което богатството се увеличава. Такова състояние е единственото благоприятно за работника. Тук настъпва конкуренция между капиталистите. Търсенето на работници превишава предлагането им. Но:

Първо: Повишаването на работната заплата води до преумора сред работниците. Колкото повече искат да изкарат, толкова повече трябва да жертвуват своето време и като се отказват напълно от всяка свобода, извършват робска работа в угода на своята алчност. При това така те скъсяват живота си. Но това скъсяване на продължителността на техния живот е благоприятно обстоятелство за работническата класа като цяло, защото благодарение на него се появява постоянна нужда от нова работна ръка. Но тази класа е принудена постоянно да жертвува част от самата себе си, за да не загине напълно.

По-нататък: Кога дадено общество се намира в процес на увеличаващо се забогатяване? С растежа на капиталите и доходите на една страна. Но това е възможно само:

α) чрез натрупване на много труд, защото капитал — това е натрупан труд; следователно чрез това, че изтръгват от ръцете на работника все повече от продуктите на неговия труд, че неговият собствен труд му се противопоставя все повече като чужда собственост, а средствата за неговото съществуване и неговата дейност се съсредоточават все повече в ръцете на капиталиста;

β) натрупването на капитала засилва разделението на труда, разделението на труда увеличава броя на работниците; и обратно —

броят на работниците засилва разделението на труда, както пък разделението на труда увеличава натрупването на капиталите. С това разделение на труда, от една страна, и натрупването на капиталите, от друга страна, работникът става все повече и повече зависим от работата, и то от определена, твърде едностранна, машинообразна работа. Както впрочем бива принизен духовно и физически до машината и от човек става абстрактна дейност и търбух, така той става все по-зависим и от всички колебания на пазарната цена, от влагането на капиталите и от каприза на богатите. А с увеличаването на класата на хора, които живеят само от труда си, [IV] конкуренцията между работниците се засилва, следователно цената им спада. При фабричната система това положение на работника достига своя връх;

γ) в общество, благосъстоянието на което постоянно се увеличава, могат да живеят от лихвите на своите пари само най-богатите. Всички останали са принудени да упражняват със своя капитал някаква промишлена дейност или да го вложат в търговията. Но с това конкуренцията между капиталите се засилва, концентрацията на капиталите нараства, едрите капиталисти разоряват дребните, а част от бившите капиталисти преминават в класата на работниците, която поради това нарастване претърпява частично ново намаляване на работната заплата и изпада в още по-голяма зависимост от малкото едри капиталисти, с намаляването пък на броя на капиталистите конкуренцията им по избиране на работници почти изчезва, а понеже броят на работниците се е увеличил, конкуренцията и помежду им става толкова по-голяма, по-неестествена и по-насилствена. Ето защо част от работническото съсловие също така неизбежно изпада в просяшко състояние или в положение на измиране от глад, както и част от средните капиталисти се смъква в съсловието на работниците.

Така че дори когато състоянието на обществото е най-благоприятно за работника, и тогава неизбежна последица за него е преумора и преждевременна смърт, принизяване до машината и слуга на капитала, който застрашително се натрупва срещу него, нова конкуренция, гладна смърт или просия за част от работниците.

[V]. Повишаването на работната заплата пробужда у работника присъщия на капиталиста ламтеж за забогатяване, но той може да го задоволи само като пожертвува духа и тялото си. Повишаването на работната заплата има за предпоставка натрупването на капитала, но и предизвиква такова натрупване; следователно продуктът на труда противостои на работника като нещо все по-чуждо и по-чуждо. И разделението на труда прави работника все по-едностранчив и по-зависим, а също предизвиква и конкуренцията не само на

хората, но и на машините. Понеже работникът е принизен до машината, машината може да му противостои като конкурент. Най-после както натрупването на капитала води до количествено нарастване на индустрията, следователно и на работниците, така и в резултат от това натрупване същото количество на индустрията дава *по-голямо количество продукт* [Machwerk], което става свръхпроизводство и завършва с това, че или лишава голяма част от работниците от работа, или пък свежда тяхното възнаграждение до най-жалък минимум.

Това са последиците от най-благоприятното за работника състояние на едно общество, а именно състояние на *нарастващо, увеличаващо* се богатство.

Но в края на краищата това състояние на нарастване ще достигне все пак някога своя връх. Какво ще бъде тогава положението на работника?

3.) «В страна, която би достигнала възможно най-високата степен на своето богатство, и двете — работна заплата и лихва от капитала — биха били твърде ниски. Конкуренцията между работниците при търсене на работа би била толкова голяма, че работната заплата ще бъде сведена до това, което е достатъчно за издръжката на съответния брой работници, а тъй като страната би била вече достатъчно населена, този брой не би могъл да се увеличава.»²⁴

Това, което е в повече, би трябвало да измира.

Следователно при западащо състояние на обществото — увеличаваща се нищета на работника, при напредващо състояние — усложнена нищета, при най-добро състояние — постоянна нищета.

[VI] Но тъй като според Смит едно общество, в което мнозинството страда, не е щастливо и тъй като най-богатото състояние на обществото води до такова страдание на мнозинството, а пък политическата икономия (изобщо обществото на частния интерес) води до това най-богато състояние, излиза следователно, че *нещастие*то на обществото е цел на политическата икономия.

Във връзка с отношението между работник и капиталист трябва да отбележим още, че повишаването на работната заплата се компенсира в повече за капиталиста с намаляването на количеството на работното време и че повишаването на работната заплата и увеличаването на лихвата от капитала влияят върху цената на стоката: съответно като проста лихва и като сложна лихва²⁵.

Да застанем сега напълно на гледището на политико-икономиста и да сравним, както той прави, теоретическите и практическите претенции на работниците.

Политико-икономистът ни казва, че първоначално и според това разбиране *целият продукт* на труда принадлежи на работника. Но същевременно той ни казва, че в действителност на работника се пада най-малката и абсолютно необходимата за него част от продук-

та: само толкова, колкото е необходимо, за да съществува не като човек, а като работник, да множи не човешкия род, а робската класа на работниците.

Политико-икономистът ни казва, че всичко се купува с труд и че капиталът не е нищо друго освен натрупан труд, но същевременно ни казва, че работникът, съвсем не за да може да купува всичко, е принуден да продава себе си и човешкото у себе си.

Докато поземлената рента носи на ленивия земевладелец обикновено една трета част от продукта на земята, а печалбата на дейния капиталист възлиза дори на двойния размер на лихвата от парите, възнаграждението, което работникът може да получи в най-добрия случай, е толкова, че ако има четири деца, двете от тях неминуемо ще умрат от глад.

[VII]²⁶ Докато според политико-икономиста трудът е единственото, с което човек увеличава стойността на природните продукти, докато работата е неговата дейна собственост, според същата тази политическа икономия земевладелецът и капиталистът, които като земевладелец и капиталист са същински привилегирани и лентяйстващи богове, стоят навсякъде над работника и му диктуват закони.

Докато според политико-икономиста трудът е единствената неизменима цена на нещата, всъщност няма нищо по-случайно от цената на труда и нищо не е изложено на по-големи колебания.

Разделението на труда увеличава производителната сила на труда и богатството, усъвършенствува обществото, но същевременно то обеднява работника и го свежда до машината. Трудът предизвиква натрупването на капитали, а заедно с това и увеличаването на благосъстоянието на обществото, но същевременно то прави работника все по-зависим от капиталиста, въвлеча го в по-голяма конкуренция, тласка го към бясна надпревара за свръхпроизводство, след което пък настъпва също такова спадане на производството.

Докато според политико-икономиста интересът на работника никога не е в противоречие с интереса на обществото, обществото винаги и по необходимост е в противоречие с интереса на работника.

Според политико-икономиста интересът на работника никога не е в противоречие с интереса на обществото, 1) защото повишаването на работната заплата се компенсира в повече в сравнение с намаляването на работното време, наред с другите разгледани по-горе последици, и 2) защото по отношение на обществото цялата обща продукция е чиста продукция, а само по отношение на частното лице чистата продукция има значение.

Но че самият труд не само при сегашните условия, а и доколкото изобщо неговата цел е само увеличаването на богатството, е

вреден, гибелен, това следва от развитите мисли на политико-икономиста, без той да знае това.

Съгласно това разбиране поземлената рента и печалбата от капитала са *отбиви* от работната заплата. Но всъщност работната заплата е отбив, който земята и капиталът отпускат на работника, отстъпка от страна на продукта на труда за работника, за труда.

При западащо състояние на обществото работникът страда най-тежко. Специфичната тежест на изпитвания гнет той дължи на положението си като работник, на гнета изобщо — на състоянието на обществото.

Обаче при напредващо състояние на обществото западането и пауперизацията на работника са продукт на неговия труд и на произвежданото от него богатство. Следователно нищетата се поражда от *същността* на самия днешен труд.

Най-богатото състояние на обществото — идеал, който все пак приблизително се постига и който най-малкото е цел на политическата икономия и буржоазното общество — е *постоянна нищета* за работниците.

От само себе си се разбира, че политическата икономия разглежда *пролетария*, т. е. този, който не притежава нито капитал, нито поземлена рента, а живее единствено от труда — едностранчив, абстрактен труд, — само като *работник*. Ето защо политическата икономия може да обоснове тезата, че и работникът, като който и да било кон, трябва да получава толкова, колкото да може да работи. Тя не го разглежда в неговото извънработно време, като човек, а предоставя това на наказателното право, на лекарите, на религията, на статистическите таблици, на политиката и надзирателя на просящите.

Да се издигнем сега над нивото на политическата икономия и се опитаме да отговорим на два въпроса, произтичащи от горното изложение, предадено почти с думите на политико-икономиста.

1. Какъв смисъл има в развитието на човечеството това свеждане на по-голямата част от човечеството до абстрактния труд?

2. Какви грешки правят реформаторите *en détail*,* които или искат да *увеличат* работната заплата и с това да подобрят положението на работническата класа, или разглеждат (подобно на Прудон) *изравняването* на работната заплата като цел на социалната революция?

Трудът в политическата икономия фигурира само под формата на *дейност за получаване на доход*.

* — в подробностите. *Ред.*

[VIII] «Може да се твърди, че такива професии, които изискват специални заложи или пък по-дълга предварителна подготовка, са станали, общо взето, по-доходни; съответната пък работна заплата за механично еднобразна дейност, която всеки един може да усвои бързо и лесно, при растящата конкуренция спада и неизбежно трябва да спада. А тъкмо *този* вид труд при сегашното състояние на неговата организация е най-много разпространен. И така, ако един работник от първата категория сега получава седем пъти повече, отколкото преди 50 години, а един работник от втората и сега получава пак толкова, колкото тогава, то двамата получават, разбира се, *средно* четири пъти повече. Но ако в една страна в първата категория труд са заети 1000 души, а във втората — един милион, то 999 000 не са по-добре, отколкото преди 50 години, а са дори и *по-зле*, ако същевременно цените на жизнено необходимите стоки са се повишили. И с такива повърхностни *средни изчисления* някои искат да се самозмамват по отношение на най-многобройната класа от населението. Освен това *размерът на възнаграждението* на работника е само момент при оценката на *дохода на работника*, защото за определяне на дохода от съществено значение е осигурената *трайност* на същия, за което просто и дума не може да става при анархията на така наречената свободна конкуренция с нейните непрекъснати колебания и застои. Най-после трябва да се вземе предвид още и разликата в обикновената продължителност на *работното време* по-рано и сега. Но от около 25 години насам, т. е. тъкмо след въвеждането на съкращаващите труда машини, за английските работници от памучната индустрия това работно време е увеличено — поради ламтежа за печалба на фабрикантите — [IX] на 12—16 часа дневно, а не може да няма по-голямо или по-малко увеличение и на други места в една страна (и в един клон на индустрията), в която навсякъде [всѐ] още са признати правата за неограничена експлоатация на бедните от богатите» (Schulz. «Bewegung der Production», p. 65²⁷).

«Но дори и да беше вярно, ако и да не е така, че се бил увеличил *средният доход* на всички класи на обществото, все пак възможно е да са се увеличили различията и *относителното* изоставане на едни доходи от други, и в резултат на това да изпъкнат по-остро противоречията между богатство и бедност. И тъкмо *защото* общата продукция се увеличава, а в същия размер се увеличават и потребностите, желанията и изискванията, затова именно *относителната* бедност може да се увеличава докато пък *абсолютната* намалява. Самоедът не е беден при наличието на рибено масло и гранива риба, защото в неговото затворено общество всички имат еднакви потребности. Ала в една *напредваща държава* — която за около едно десетилетие увеличава своята обща продукция в съотношение с обществото с една трета — работникът, който получава преди и след тези 10 години едно и също възнаграждение, не само че не е запазил благосъстоянието си, но е и обеднял с една трета» (ibid., p. 65—66).

Но за политическата икономия работникът е само работно животно, само сведен до най-необходимите телесни потребности скот.

«За да се развива един народ в духовно отношение по-свободно, той не бива да робува повече на своите телесни потребности, не бива да е повече крепостник на тялото си. Нужно е преди всичко да му остане *време*, за да *може* да твори и се наслаждава и в духовно отношение. Напредъкът в организацията на труда дава възможност за такова време. А и сега при новите двигатели и усъвършенствувани машини само един работник от памучните фабрики извършва често работа за 100, дори и за 250—350 предишни работници. Подобни резултати има във всички отрасли на производството, защото външни природни сили би-

ват впрягани все повече и повече за участие [X] в човешкия труд. Ако разходът на време и човешка сила за задоволяване на определено количество материални потребности сега е двойно по-малък, отколкото преди, то същевременно пък времето за духовно творчество и духовна наслада двойно се е увеличило, и то без да се наврежда на физическото благосъстояние. — Но дори и относно разпределението на плячката, която изтръгнахме из собствените владения на самия стар Кронос, решава все още зарът на слепия, несправедлив случай. Във Франция е изчислено, че при сегашното състояние на производството средно работно време от 5 часа дневно за всеки работоспособен [човек] би било достатъчно за задоволяване на всички материални интереси на обществото. . . Въпреки икономията на [работното] време чрез усъвършенстване на машините, продължителността на робския труд във фабриките за голяма част от населението се увеличила (ibid., p. 67—68).

Преходът от сложния ръчен труд има за предпоставка разлагането му на прости операции. Но ето че на първо време само *част* от еднообразно повтарящите се операции се падат на машините, а другата част — на хората. В съответствие пък с природата на нещата и на еднородната практика такава продължително еднообразна дейност е еднакво вредна за духа и за тялото; и така, при това *свързване* на машинната работа с обикновеното разделение на труда между многобройни човешки ръце неминуемо проличават и всички отрицателни страни на това разделение. И като последица от тези неизгоди е увеличената смъртност на фабричните [XI] работници. . . Тази голяма разлика между работата на хората с машини и *като* машини не била взета. . . под внимание» (ibid., p. 69).

«Ала за бъдещия живот на народите действащите в машините стихийни природни сили ще бъдат наши роби и крепостници» (ibid., p. 74).

«В английските предачници са заети само 158 818 мъже и 196 818 жени. На всеки 100 работници от памучните фабрики в графство Ланкашър се падат 103 работнички, а в Шотландия дори 209. В английските ленени фабрики от Лийдз на 100 мъже се падали 147 жени, а в Дънди и на Шотландско източно крайбрежие дори 280. В английските копринени фабрики има много работнички; във вълнените фабрики, които изискват по-голяма физическа сила, има повече мъже. И в североамериканските памучни фабрики били заети през 1833 г. също така при 18 593 мъже не по-малко от 38 297 жени. И така, поради измененията в организацията на труда кръгът на заетите с трудова дейност жени се разширява. . . жените стават икономически по-самостоятелни. . . Разликата между двата пола в техните социални отношения се е намалила» (ibid., p. 71—72).

«В английските предачници с парни и водни двигатели през 1835 г. са работили: 20 558 деца между 8—12 години; 35 867 между 12—13 години и, най-после, 108 208 между 13—18 години. По-нататъшният напредък в механиката спомага, разбира се, понеже освобождава човешката ръка все повече и повече от всички еднообразни трудови дейности — за постепенно отстраняване на злината. Но на този бърз напредък се изпреча обстоятелството, че капиталистите имат възможност да разполагат по най-лек и най-изгоден начин със силите на низшите класи, включително и на децата, и ги използват до изтощаване, вместо да прибегнат до помощта на механиката» (Schulz. «Bewegung der Production», p. 70—71).

«Призивът на лорд Брум към работниците: «Станете капиталисти!» Това. . . [злината се състои в това], че милиони могат да си изкарат оскъдна прехрана само с напрегната, телесно сломяваща, морално и духовно осакатяваща работа; че са принудени да смятат за щастие дори нещастнето да са си намерили *такава* работа» (ibid., p. 60).

«И така, за да живеят, хората без имот или капитал [les non propriétaires, die Nichtbesitzenden] са принудени пряко или косвено да постъпят на *служба*

при собствениците, т. е. да се поставят под тяхна зависимост» (Pescqueur. «Théorie nouvelle d'économie soc. etc.», p. 409²⁸).

«*Домашна прислуга — възнаграждение: работници — работна заплата; служещи — [цятна] заплата или възнаграждение*» (ibid., p. 409, 410).

«Давам под наем труда си», «давам труда си срещу лихва», «работя-вместо други».

«Давам под наем обекта на труда», «давам обекта на труда срещу лихва», «заставям други да работят вместо мене» (ibid., p. 411).

[XIII] «Тази икономическа структура обрича хората на такава мизерна работа, на такава безутешно и жалко унижение, че в сравнение с това дори дивашкото състояние ти се струва царски живот» (I. с., p. 417, 418). «Проституцията на лишените от собственост [се шири] във всичките [й] форми» (p. 421—422). Събирачи на парцали.

Ч. *Лаудън* в статията [си]: «Разрешение на проблема за населението и т. н.», Париж, 1842²⁹, определя броя на проститутките в Англия на 60—70 000. На толкова възлизали и «жените със съмнителен морал» (p. 228).

«Средната продължителност на живота на тези нещастни улични твари — от тръгване по пътя на порока — е около шест или седем години. Следователно, за да се запази това число от 60—70 000 проститутки, би следвало в трите кралства [в Обединеното кралство] на този гнусен занаят годишно да се посвещават поне 8 до 9000 жени, а това означава приблизително 24 нови жертви всекидневно, или средно по една всеки час; ако същата пропорция важи за цялото земно кълбо, то следва да има постоянно милион и половина от тези нещастнички» (ibid., p. 229).

«Броят на най-бедните расте заедно с нарастването на тяхната нищета, а при крайните й предели се сблъсква най-голям брой от човешки същества, за да си оспорват взаимно правото да страдат. . . В 1821 г. населението на Ирландия възлиза на 6 801 827 души. В 1831 то е вече 7 764 010 души; това е увеличение от 14% за десет години. В Ленстер, провинцията с най-добро благосъстояние, населението се е увеличило само с 8%, а в Конот, най-бедната провинция, прирастът възлиза на 21% (Extraits des Enquêtes publiées en Angleterre sur l'Irlande». Vienne, 1840)» *Buret*. «De la misère etc.», t. I, p. [36]—37³⁰).

Политическата икономия разглежда труда абстрактно като *вещ*; «трудът е стока»; ако цената е висока, значи, че търсенето е много голямо; ако цената е ниска, значи, че предлагането е много голямо; «цената на труда като стока трябва все повече и повече да пада»; към това принуждава отчасти конкуренцията между капиталиста и работника, отчасти конкуренцията между работниците.

«. . . Работническото население, което продава своя труд, е принудено да се задоволява с най-малкия дял от продукта. . . нима теорията за труда като стока не е [чиста] теория на прикрито робство?» (I. с., p. 43). «Но въпреки, защо виждат в труда само разменна стойност?» (ib., p. 44). «Големите предприятия купуват предимно труда на жените и децата, защото е по-евтин от този на мъжете.» (I. с.). «Работникът не се намира в положението на *свободен продавач* спрямо този, който използва неговия труд. . . Капиталистът ще

използва труда само ако желае, докато работникът е винаги принуден да го продава. Стойността на труда се изгубва напълно, ако той не се продаде в момента. За разлика от истинските [стоки] трудът не може нито да се натрупва, нито пък дори да се спестява.

[XIV] Трудът е живот, а животът, ако не го възобновяваме всекидневно с храна, той линее и скоро загива. И така, за да е животът на човека стока, нужно е да се допусне робството» (I. c., p. 49, 50).

Ако впрочем трудът е стока, то е стока с най-злостъпни качества. Но дори и съгласно принципите на политическата икономия той не е стока, защото не е *свободен «резултат на свободна пазарна сделка»* [I. c., p. 50]. Сегашният икономически строй

«снижава едновременно и цената, и възнаграждението на труда; той усъвършенствува работника, а изражда човека» (I. c., p. 52—53). «Индустрията е станала война, а търговията — игра» (I. c., p. 62).

«Само машините, които обработват памук, извършват (в Англия) работа за 84 000 000 работници от ръчния труд» (I. c., p. 193, note).

Индустрията се намираще досега в състояние на завоевателна война:

«Тя затриваше живота на хората, които образуват армията ѝ, така хладнокръвно като великите завоеватели. Нейната цел беше овладяване на богатството, а не щастие на хората» (Buret, I. c., p. 20). «Тези интереси» (т. е. икономическите) «ако бъдат предоставени свободно на самите себе си, ще трябва да изпаднат по необходимост в конфликт помежду си; те нямат друг посредник освен войната, а присъдите на войната обричат едните на поражение и смърт, а увенчават другите с победа. . . В този конфликт на противоположни сили науката търси ред и равновесие: според нея *постоянната война* е единственото да се постигне мир; тази война се нарича конкуренция» (I. c., p. 23).

«За да се води с успех, индустриалната война изисква многобройни армии, които да може да струпа в боя в един и същи пункт, без оглед на жертвите, които ще бъдат дадени. И не от преданост или пък от чувство на дълг войниците от тези армии понасят възложеното им напрежение, а само да се спасят от неизбежно застрашаващ ги глад. Те нямат чувство на привързаност или на признателност към своите командири. Командирите пък не изпитват никакви чувства на доброжелателство към своите подчинени. За тях те не са хора, а само оръдия на производството, които трябва да дадат колкото се може повече и да изразходват колкото се може по-малко. Тези маси от работници, съгъстявани все повече и повече, не са спокойни никога, гнетени постоянно от мисълта, че могат да останат без работа. Индустрията, която ги е събрала, им дава възможност да живеят само дотолкова, доколкото има нужда от тях, а щом като не са ѝ необходими, тя ги изоставя без ни най-малко колебание; и работниците са принудени да предлагат себе си и своята сила на такава цена, каквата им се дава. Колкото е по-продължителна, по-мъчителна и по-гнусна предлаганата им работа, толкова по-малко им се заплаща; има такива, които с 16-часов работен ден, при постоянно напрежение, едва си изкупуват правото да не умрат от глад» (I. c., p. [68]—69).

[XV] «Ние имаме убеждението. . . , което се споделя от упълномощените да направят [парламентарно] разследване на положението на ръчните тъкачи, че за кратко време големите индустриални градове биха изгубили своето работническо население, ако не получаваша от съседните селски области непрекъснат приток от здрави хора и прясна кръв» (I. c., p. 362).

ПЕЧАЛБА ОТ КАПИТАЛА*

1. КАПИТАЛЪТ

[1] 1. Върху какво почива *капиталът*, т. е. частната собственост върху продуктите на чужд труд?

«Ако самият капитал не се свежда до кражба или измама, той все пак се нуждае от помощта на законодателството, за да освети наследството» (*Say*. Т. I, р. 136 note³¹).

Как се става собственик на производителни фондове? Как се става собственик на продуктите, които се създават посредством тези фондове?

Чрез *положителното право*. (*Say*. Т. II, р. 4.)

Какво придобива човек заедно с капитала, с наследяването на голямо състояние например?

«Човек, който наследява голямо състояние, не наследява наистина с това непосредствено политическа сила. Видът на силата, която това притежание му придава непосредствено и пряко, е *покупателна сила*, право за разпореждане с всичкия труд на други или с целия продукт на този труд, който [продукт] се намира по това време на пазара» (*Smith*. Т. I, р. 61) [Руски превод, стр. 38—39].

Следователно капиталът е *командата сила* над труда и неговите продукти. Капиталистът притежава тази сила не заради своите лични или човешки качества, а доколкото е *собственик* на капитала. Силата на капиталиста, това е *покупателната* сила на неговия капитал, на която никой не може да противостои.

* В оригинала тази категория е обозначена с различни термини: Profit des Kapitals, Gewinn der Kapitalien, Gewinn des Kapitals, Gewinn и др. *Ред.*

По-късно ще видим, първо, как капиталистът упражнява посредством своя капитал командната си сила над труда, а след това пък — командната сила на капитала над самия капиталист.

Какво е капиталът?

«Une certaine quantité de travail amassé et mis en réserve.» (Smith. Т. II, р. 312) [Руски превод, стр. 244].

Капитал е *натрупан труд*.

2. *Фонд*, наличност [*fonds, stock*] е всяко натрупване на продукти на земята и на манифактурния труд. Фондът се нарича само тогава *капитал*, когато носи на своя собственик доход или печалба. (Smith, Т. II, р. 191)⁹².

2. ПЕЧАЛБАТА ОТ КАПИТАЛА

«Печалбата (*der Profit, der Gewinn*) от капитала е [нещо] напълно различно от *работната заплата*. Това различие се проявява в двойна форма; първо, печалбата от капитала се определя напълно от стойността на вложения капитал, макар че трудът по надзора и управлението при различни капитали може да бъде еднакъв; второ, че в големи фабрики всичкият този труд е поверен на главен надзирател (*Hauptkommiss*), заплата на когото не стои в никакво [пропорционално] отношение към капитала, [II] функционирането на който той следн.» И макар че собственикът не влага тук почти никакъв труд, той иска печалби в съответствие с големината на своя капитал (Smith. Т. I, р. 97—99) [Руски превод, стр. 51].

Защо капиталистът изисква това съответствие [*Proportion*] между печалба и капитал?

«Той не би *имал интерес* да наема работниците, ако не очакваше от продажбата на тяхната продукция повече, отколкото е нужно, за да замести авансираните за работната заплата фондове», и не би *имал интерес* да влага по-скоро голяма, отколкото малка сума от фондовете, ако печалбата му не беше в съответствие с големината на вложените капитали ([Smith]. Т. I, р. 96—97) [Руски превод, стр. 51].

Следователно капиталистът съпоставя печалбата, първо, с работната заплата, второ, с авансираната суровина.

А какво е съотношението между печалбата и капитала?

Но ако вече е трудно да се определи обикновената средна норма на работната заплата за дадено място и [дадено] време, то още по-трудно е да се определи [средната] печалба от капитала. Измененията в цената на стоките, с които капиталът борави, успехът или неуспехът на неговите съперници и клиенти, хилядите други случайности, на които са изложени стоките както по време на

* «Известно количество натрупан и оставен в запас труд». Нем. ред.

превоза, така и в складовете, причиняват всекидневно, почти всекичасно изменение в печалбата (*Smith*. Т. I, р. 179—180) [Руски превод, стр. 80]. Колкото и да е невъзможно да се определят точно печалбите от капиталите, все пак можем да имаме представа за тях по *лихвения процент*. Който може да печели много от взети в заем пари, плаща и много [лихва] за умението да си служи с тях, а който печели малко от тях, той плаща и малко [лихва] (*Smith*. Т. I, р. 181) [Руски превод, стр. 80]. «Съотношението, което трябва да се запази между обикновената лихвена норма и нормата на чистата печалба, се изменя неминуемо с увеличаване или намаляване на печалбата. Във Великобритания изчисляват в двоен размер на лихвата онова, което търговците наричат *un profit honnête, modéré, raisonnable**, просто изрази, които не означават нищо [друго] освен *средна и обичайна печалба*» (*Smith*. Т. I, р. 198) [Руски превод, стр. 86].

Каква е *най-ниската* норма на печалбата? Каква — *най-високата*?

Най-ниската норма на обикновената печалба от капитала трябва винаги да е *малко повече* от необходимото за изравняване на случайните загуби, на които е изложено всяко приложение на капитала. Този излишък е всъщност печалбата или *le bénéfice net***. Така стои въпросът и с *най-ниската норма* на лихвения процент (*Smith*. Т. I, р. 196) [Руски превод, стр. 85].

[III] «*Най-високата норма*, до която могат да стигнат обикновените печалби, е тази, която *отнема напълно поземлената рента* на голяма част от стоките и свежда работната заплата на доставената стока до *най-ниската цена*, до просто поддържане на работника по време на работата. Работникът така или иначе трябва винаги да бъде хранен, докато го впрягат в работа; поземлената рента може да отпадне напълно.» Например: в Бенгалия агентите на Остиндийската търговска компания (*Smith*. Т. I, р. [197]—198) [Руски превод, стр. 86].

Освен всички облаги на една незначителна конкуренция, която капиталистът в този случай е в правото си да *използува*, той може да държи по един приличен начин пазарната цена над естествената цена.

Първо, чрез *търговска тайна*, когато пазарът е много отдалечен от тези, които продават там стоките си: именно чрез запазване в тайна измененията на цената, нейното повншаване над естественото равнище. Спазването на тайната има за последица това, че други капиталисти не насочват своя капитал същото този отрасъл.

А след това чрез *фабрична тайна*, при която капиталистът — с по-малки производствени разходи — може да доставя своите стоки на същите, дори на по-ниски цени от своите конкуренти, и то с по-голяма печалба. — (Измамата чрез запазване на тайната не е безразлична? Борсова търговия.) — *Освен това*: когато производството е свързано с определена местност (като например скъпи вина) и *ефективното търсене* никога не може да бъде задоволено. И най-после: чрез монопол на отделни лица и компании. Монополната цена достига възможния най-горен таван (*Smith*. Т. I, р. 120—124) [Руски превод, стр. 59—61].

* — прилична, умерена, разумна печалба. *Бълг. ред.*

** — чистата печалба. *Бълг. ред.*

Други случайни причини, които могат да повишат печалбата от капитала:

Придобиването на нови територии или на нови търговски отрасли увеличава често, дори и в богата страна, печалбата от капитала, защото така се отнема на старите търговски отрасли част от капитала, намалява се конкуренцията, намалява се количеството на изнасяните на пазара стоки, цените на които тогава се увеличават; в такъв случай онези, които търгуват с тези стоки, могат да плащат по-големи дивиденди на вземаните в заем пари. (*Smith* . Т. I, p. 190) [Руски превод, стр. 83—84].

«Колкото повече се обработва една стока, колкото повече става предмет на ръчна обработка, [толкова повече] се повишава тази част от цената, която се разпада на работна заплата и печалба, в сравнение с частта, която съставлява поземлената рента. С развитието на обработващата промишленост се увеличава не само броят на печалбите, но и всяка следваща печалба е по-голяма от предходната, защото капиталът, от който [IV] тя се получава, по необходимост винаги е по-голям. Капиталът, който дава работа на тъкачите, неминуемо винаги е по-голям от капитала, който дава работа на предачите, защото не само замества този последен капитал заедно с печалбите му, но освен това заплаща още работната заплата на тъкачите, а пък е необходимо печалбите да бъдат винаги в определено съотношение с капитала» (t. I, p. 102—103) [Руски превод, стр. 52—53].

Осъществено от човешкия труд усъвършенствуване на природния продукт и на обработения природен продукт не увеличава работната заплата, а увеличава отчасти броя на капиталите, които носят печалба, отчасти размера на всеки следващ капитал в сравнение с предходния.

За печалбата, която капиталистът извлича от разделението на труда, [ще стане дума] по-късно.

Той [капиталистът] печели двойно: първо, от разделението на труда; второ, изобщо от усъвършенствуването на природния продукт като резултат на човешкия труд. Колкото е по-голям човешкият дял в една стока, толкова по-голяма е печалбата от мъртвия капитал.

«В едно и също общество средната норма на печалбите от капитала е много по-близо до едно общо ниво, отколкото работната заплата на различни видове труд» (t. I, p. 228) [Руски превод, стр. 97]. «При различно влагане на капитала обикновената норма на печалбата се изменя съобразно с по-голямата или по-малка сигурност във възвръщаемостта на капитала. Нормата на печалбата се увеличава с риска, макар и не в [съвсем] точно съотношение» (ibid., [p. 226—227]) [Руски превод, стр. 96].

От само себе си се разбира, че печалбите от капитала се увеличават и в резултат на намаляването или на поевтиняването на средствата за обръщение (например книжни пари).

3. ГОСПОДСТВОТО НА КАПИТАЛА НАД ТРУДА И МОТИВИТЕ НА КАПИТАЛИСТА

«Единственият мотив, който насочва собственика на капитала да го вложи в земеделието или в промишлеността, или в някой отрасъл на едрата или дребната търговия, [това] е ламтежът му за печалба. На собственика и наум не му идва никога да пресметне колко *производителен труд* ще погълне всяко от тези вложения [на капитал] [V] или колко ще увеличи стойността на годишния продукт на земята и труда в неговата страна» (*Smith*. Т. II, р. 400—401) [Руски превод, стр. 275—276].

«За капиталиста най-полезно прилагане на капитала е това, което му носи — при еднаква сигурност — най-голяма печалба. Това прилагане не винаги е най-полезно за обществото; най-полезно е онова влагане на капитала, което цели да извлече полза от производителните сили на природата» (*Say*. Т. II, р. [130]—131).

«Най-важните трудови операции се регулират и направляват съобразно с плановете и пресмятанятия на тези, които влагат капиталите, а целта, която си поставят във всички тези плановете и операции, е *печалбата*. И така: нормата на печалбата не нараства като поземлената рента и работната заплата с [нарастване на] общественото благосъстояние и не спада като тях с упадъка на обществото. Напротив: тази норма естествено е ниска в богатите страни и висока в бедните страни; и никъде не е така висока, както в страните, които най-бързо вървят към пълно разорение. Следователно интересите на тази класа не се намират в същата връзка с общите интереси на обществото, в каквато се намират интересите на другите две класи. . . . Особените интереси на онези, които се занимават със специален отрасъл от търговията или промишлеността, са в известно отношение винаги различни от интересите на публиката, а често дори и враждебно противоположни на тях. Търговецът има винаги интерес да разширява пазара и да ограничава конкуренцията на продавачите. . . . Това е класа от хора, чиито интереси не ще бъдат никога точно същите като интересите на обществото и които изобщо имат интерес да мамат и надхитряват публиката» (*Smith*. Т. II, р. 163—165) [Руски превод, стр. 195].

4. НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛИТЕ И КОНКУРЕНЦИЯТА МЕЖДУ КАПИТАЛИСТИТЕ

Увеличаването на капиталите, което повишава работната заплата, има тенденцията да намалява печалбата на капиталистите в резултат на *конкуренцията* между капиталните (*Smith*. Т. II, р. 197) [Руски превод, стр. 80].

«Ако например капиталът, необходим за продоволствието на един град, се окаже разпределен между двама търговци, то конкуренцията ще принуди и двамата да продават по-евтино, отколкото ако капиталът се намираще в ръцете само на един човек; а ако пък е разпределен между 20 [VI], конкуренцията ще бъде толкова по-голяма и толкова по-малка възможността да могат да се разберат помежду си и увеличат цената на своите стоки» (*Smith*. Т. II, р. 372—373) [Руски превод, стр. 266].

И тъй като вече знаем, че монополните цени са възможно най-високите, тъй като интересът на капиталистите дори от общо политико-икономическо гледище е враждебен [на интереса] на обществото, тъй като повишаването на печалбата от капитала влияе подобно

на сложната лихва²⁵ върху цената на стоката (*Smith. T. I, p. 199—201*) [Руски превод, стр. 87] — то конкуренцията е единственото защитно средство против капиталистите; по данни на политическата икономия тя влияе така благоприятно върху повишаването на работната заплата, както и върху поевтиняването на стоките в полза на потребителната публика.³⁸

Обаче конкуренцията е възможна само в резултат на това, че капиталите се увеличават, и то в много ръце. Появата [пък] на много капитали е възможна само в резултат на многостранно натрупване, тъй като капиталът изобщо се създава само от натрупването, а многостранното натрупване преминава неизбежно в едностранно. Конкуренцията между капиталите увеличава натрупването на капиталите. Натрупването, което при господството на частната собственост е *концентрация* на капитала в малко ръце, е изобщо необходима последица, ако капиталите се оставят на естествения им ход, а посредством конкуренцията това естествено предназначение на капитала си пробива именно истински свободен път.

Стана вече дума, че печалбата от капитала е пропорционална на неговите размери. Следователно — като на първо време се абстрахираме напълно от преднамерената конкуренция — едър капитал се натрупва — пропорционално на своята големина — по-бързо, отколкото дребен капитал [VI].

[VIII] И така — вече съвсем независимо от конкуренцията, — натрупването на едрия капитал е вече много по-бързо, отколкото натрупването на по-дребния. Но да проследим по-нататъшния ход.

В резултат на конкуренцията печалбите от капиталите се намаляват с увеличаването на капиталите. Следователно страда преди всичко дребният капиталист.

Увеличаването на капиталите и наличието на голямо количество от капитали имат по-нататък* за предпоставка прогресиращо богатство на страната.

«В страна, достигнала твърде висока степен на богатство, обикновената норма на печалбата е така малка, че лихвеният процент, който тази печалба позволява да се плаща, е много нисък, за да могат да живеят от тази парична лихва и други, освен най-богатите. Така че всички хора от средна заможност трябва сами да работят със своя капитал, да го влагат в някаква дейност или да участвуват в някой отрасъл от търговията» (*Smith. T. I, p. [196]—197*) [Руски превод, стр. 86].**

* — по-нататък [«спер»] не може да се разчете в ръкописа ясно. *Нем. ред.*

** След този абзац е зачеркнат следният текст: Колкото по-малко капитали се влагат в парична лихва и колкото повече се влагат в промишлеността или търговията; толкова повече се засилва конкуренцията между капиталистите. *Нем. ред.*

Това състояние е любимото състояние за политическата икономия.

«Съотношението между сумата на капиталите и сумата на доходите определя навсякъде съотношението, в което ще се намират дейността и бездействието; където побеждават капиталите — там господства дейността, а където побеждават доходите — там господства бездействието (*Smith. Т. II, р. 325*) [Руски превод, стр. 249].

Как стои въпросът с влагането на капитала при тази засилена конкуренция?

«С увеличаване на капиталите трябва да се увеличава постепенно количеството на фондовете за лихвени заеми. С увеличаването на тези фондове паричната лихва се намалява, 1) защото пада пазарната цена на всички неща, колкото повече се увеличава тяхното количество, 2) защото с увеличаването на капиталите в една страна става все по-трудно да се вложи изгодно нов капитал. Появява се конкуренция между различните капитали, като притежателят на даден капитал полага всички усилия, за да овладее някоя стопанска дейност, обхваната вече от друг капитал. Но в повечето случаи той не може да се надява, че ще изтласка този друг капитал, ако не предложи [на контрагентите си] подобри условия. Той е принуден не само да продава продукта по-евтино, но често, за да намери възможност за продажба, и по-скъпо да го купува. Колкото е по-голям фондът за заплащане на производителния труд, толкова повече се търси работна ръка: работниците намират лесно работа, [IX] а капиталистите срещат затруднения при търсене на работници. Конкуренцията между капиталистите предизвиква увеличаване на работната заплата и намаляване на печалбите» (*Smith. Т. II, р. 358—359*) [Руски превод, стр. 260].

И така, дребният капиталист трябва да избира: 1) или да изразходва капитала си за лични нужди, защото не може да живее вече от лихвите, следователно трябва да престане да е капиталист, или 2) сам да създаде някаква стопанска дейност, да продава стоката си по-евтино, а да купува по-скъпо, отколкото по-богатия капиталист, и да заплаща по-висока работна заплата, следователно да се разори, тъй като пазарната цена — поради предположената [от нас] голяма конкуренция — е вече много ниска. Обратно: иска ли едрият капиталист да изтласка по-дребния капиталист, то той има по отношение на него всички предимства, които има капиталистът като капиталист спрямо работника. По-малките печалби се компенсират за него от по-големите му капитали, а може да търпи дори и временни загуби дотогава, докато по-дребният капиталист се разори и той се освободи от неговата конкуренция. Така натрупва за себе си печалбите на дребния капиталист.

Освен това: едрият капиталист закупува винаги по-евтино, отколкото дребният капиталист, защото закупува много по-големи количества. Следователно той може да продава без загуба по-евтино.

Но когато спадането на паричната лихва превръща средните

капиталисти от рентниери в производители, то увеличаването на предприемаческите капитали и — като последица от това — по-малката печалба предизвикват, обратно, спадане на паричната лихва.

«С намаляването на дохода, който може да се извлече от влагането на даден капитал, се намалява неизбежно и цената, която може да се плати за влагането на този капитал» (*Smith*. Т. II, р. 359) [Руски превод, стр. 260].

«Колкото повече се увеличават богатството, индустрията, населението, толкова повече се намалява паричната лихва, следователно и печалбата на капиталистите; но самите капиталисти пък се увеличават, и то още по-бързо от преди въпреки намаляването на печалбите. Едър капитал, макар и с малки печалби, се увеличава изобщо много по-бързо, отколкото малък капитал с големи печалби. Пари — пари правят, казва поговорката» (*Smith*. Т. I, р. 189) [Руски превод, стр. 83].

Когато на този едър капитал се противопоставят съвсем дребни капитали с малки печалби, както е при предположеното от нас състояние на голяма конкуренция, то той напълно ги поглъща.

Ето защо неизбежна последица при такава конкуренция е общо влошаване на стоките, фалшификации, заместители, масови отравяния, каквито стават в големите градове.

[X] Важно обстоятелство в конкуренцията на едрите и дребни капитали по-нататък е отношението между *основен капитал* и *оборотен капитал*.

«*Оборотен капитал* е капитал, който се използва за производство на хранителни стоки, в манифактурата и търговията. Този така вложен капитал не донася на притежателя си доход или печалба, докато остава негово притежание или докато продължава да си остава в същата форма. Той постоянно излиза от неговите ръце в някаква определена форма, за да се върне при него в някаква друга форма, и само посредством тази циркулация или това последователно превращение и тази размяна носи печалба. *Основен капитал* е капитал, вложен за подобряване на земята, закупуване на машини, уреди, занаятчийски инструменти и други подобни неща» (*Smith*. [Т. II], р. 197—198). [Руски превод, стр. 205—206].

«Всяка икономия в разхода по запазване на основния капитал е нарастване на чистата печалба. Съвкупният капитал на всеки капиталист се разделя по необходимост на негов основен капитал и негов оборотен капитал. Ако целият капитал си остава една и съща сума, то едната част ще е толкова по-малка, колкото по-голяма е другата. Оборотният капитал се изразходва за суровини, работна заплата и пуцане в движение на производството. Следователно всяка икономия на основния капитал, която не намалява производителната сила на труда, увеличава фонда, който пуца в движение производството» (*Smith*. Т. II, р. 226) [Руски превод, стр. 215—216].

От самото начало се вижда, че отношението между основен капитал и оборотен капитал е много по-благоприятно за едрият капиталист, отколкото за дребния. Много големият banker се нуждае само от малко повече основен капитал, отколкото много малкият. Ос-

новният капитал на единия и на другия се ограничава в разходи за кантората. Оръдията за производство на по-едрия земевладелец не се увеличават съразмерно с големината на неговото имение. А и кредитът, с който разполага едрият капиталист, за разлика от кредита на дребния, е толкова по-голяма икономия на основен капитал, именно на парични средства, които се налага да има винаги на ръка. И най-после, разбира се от само себе си, че и целият капитал на дребния капиталист не му стига [само] за основен капитал там, където индустриалният начин на производство е достигнал високо равнище, т. е. където почти всичкият ръчен труд е заменен с фабричен. Знае се, че селскостопанските работи в едрото земеделско стопанство заемат обикновено само незначително количество работна ръка.

При натрупване на едрите капитали се извършва изобщо и съответно концентриране и опростяване на основния капитал в сравнение с по-дребните капиталисти. Едрият капиталист си въвежда своеобразна [XI] организация на оръдията на труда.

«И в областта на индустрията вече всяка манифактура и фабрика представлява по-обхватно свързване на едно по-голямо веществено богатство с многобройни и разнообразни интелектуални способности и технически умения с оглед на обща цел на *производството*. . . Където законодателството се явява в защита на едрата поземлена собственост, там излишъкът от нарастващото население нахлува в сферата на занаятчийството; така че индустрията е областта, в която се струва главно по-голямата част от пролетариата, както във Великобритания. Където пък законодателството допуска непрекъснато разделяне на земята, както във Франция, там се увеличава броят на дребните и задължените собственици, които поради непрестанното раздробяване [на земята] попадат в класата на нуждаещите се и на недоволните. Ако пък, най-после, това раздробяване и прекомерно задължняване достигнат до особено висока степен, то едрото земевладение поглъща пак дребното, както и едрата индустрия унищожава дребната; и тъй като се създават отново едри земевладения, то просто и ненужната за обработване на земята маса от безимотни работници се устремява пак в индустрията» (*Schulz*. «*Bewegung der Production*», p. [58]—59).

«Свойствата на един и същи вид стоки стават съвсем други с изменение на начина на производство, особено с употребата на машини. Само с изключване на човешка сила е станало възможно от фунт вълна на стойност 3 шилинга и 8 пенса [пени] да се получат 350 чилета прежда с дължина 167 английски или 36 немски мили и на стойност 25 гвиней» (*ibid.*, p. 62).

«За последните 45 години цените на памучните произведения в Англия са спаднали средно с $\frac{11}{12}$ и — по изчисленията на Маршал — едно и също количество фабрикат, за което още в 1814 г. се е заплащало 16 шилинга, сега струва 1 шилинг и 10 пенса [пени]. Значителното поевтиняване на индустриалните произведения увеличава както консумацията вътре в страната, така и продажбата на външния пазар. И във връзка с това във Великобритания броят на работниците в памучната индустрия след въвеждане на машините не само не се е намалил, но се е увеличил от 40 000 на милион и половина. [XII] А що се отнася до дохода на индустриалците и индустриалните работници, то със засилване на конкуренцията между фабрикантите печалбите им неизбежно намаляват в сравнение с количеството на доставените от тях стоки. От 1820 до 1833 г. брутната печалба на фабрикантите в Манчестър за топче басма спада от 4 шилинга

и 1 1/3 пенса [пени] на 1 шилинг и 9 пенса [пени]. Но за изравняване на тази загуба обемът пък на производството се увеличил толкова повече. А като последица от това в отделни отрасли на индустрията се появява отчасти* свръхпроизводство, което пък предизвиква чести банкрути, поради които в класата на капиталистите и работодателните настъпва неустойчиво колебание и разклащане на собствеността, което обстоятелство изхвърля част от икономически разорените в редовете на пролетариата; при това често и внезапно неизбежно работата спира и намалява, което винаги се отразява тежко върху класата на наемните работници» (ibid., p. 63).

«Да дадеш под наем труда си, ще рече да започнеш своето робство; а дадеш под наем предмета на труда, ще рече да си осигурниш свободата. . . Трудът е човекът, а в предмета на труда, напротив, няма нищо от човека» (*Requisier.* «Théog. soc. etc.», p. 411—412²⁸).

«Елементът *материя*, който не може да направи нищо за създаване на богатство без другия елемент, *труда*, придобива магическата сила да е плодоносен за тях**», сякаш самите те са вложили вътре в материята този друг необходим елемент» (ibid., l. c.). «Ако се приеме, че дневният труд на един работник му донася средно 400 франка годишно и че тази сума е достатъчна за осъден живот на възрастен човек, това означава, че всеки собственик с годишен доход 2000 франка от рента, аренда, наем и т. н. принуждава косвено 5 човека да работят за него; 100 000 франка рента представляват труда на 250 души, а 1 000 000 [франка] — 2500 души (и следователно 300 милиона (Луи-Филип) — труда на 750 000 работници)» (ibid., p. 412—413).

«Собствениците са получили от изработения от хората закон правото да използват и да злоупотребяват със собствеността си, т. е. да правят каквото си искат с всички обекти на труда. . . Законът ни най-малко не ги задължава да осигуряват своевременно и винаги работа на безимотните, нито да им дават винаги достатъчна работна заплата и т. н.» (l. c., p. 413). «Пълна свобода относно характера, количеството, качеството, целесъобразността на производството, относно потреблението на богатствата, относно разполагането с обектите на всеки труд. Всеки е свободен да разменя своя продукт, както си иска, като не се съобразява с нищо друго освен със собствения си личен интерес» (l. c., p. 413).

«Конкуренцията не е израз на нищо друго освен на произволната размяна, която пък от своя страна е непосредствената и логична последица от индивидуалното право да използва всички оръдия на производството и да злоупотребява с тях. Тези три икономически момента, които всъщност представляват цялост — правото на ползване и злоупотреба, свободата на размяна и неограничената конкуренция, имат следните последици: Всеки произвежда каквото си иска, както си иска, когато си иска, където си иска; дава добро или лошо производство; произвежда твърде много или твърде малко, много късно или много рано, много скъпо или много евтино; никой не знае ще може ли да продава, кому ще продава, как ще продава, кога ще продава, къде ще продава. Така стои въпросът и със закупуването. [XIII] Производителят не знае нито потребностите, нито източниците на суровини, нито търсенето, нито предлагането. Той продава, когато си иска, когато може, където си иска, комуто си иска, на цена — каквато си иска. Така и купува. Във всичко това той винаги е играчка на случая, роб на закона на силния, на по-малко притеснения, на по-богатия. . . Докато на един места няма никакво богатство, на други места пък то е в изобилие и се прахосва. Докато един производител продава много или твърде скъпо и с огромна печалба, друг не продава нищо или пък на загуба. . . Предлагащото не се интересува от

* При Шулиц: от време на време (zeitweise). *Нем. ред.*

** За тези, които владеят тази материя, този обект на труда. *Ред.*

търсенето, нито пък търсенето — от предлагането. Вие произвеждате, като се осланяте на изявените предпочитания и мода от страна на потребителите, но докато се наканите да предложите стоките, ето че вече тези прищевки на потребителите отминават и се появяват нови, насочени към друг вид произведение. . . неизбежните последици са постоянни и все по-многобройни банкрути, измамени надежди, внезапни разорения и неочаквани забогатявания; търговски кризи, закриване на предприятия, периодично свръхпредлагане или недостиг на стоки; неустойчивост и намаляване на заплатите и на печалбите, загуба и ужасно прахосничество на богатства, на време и на напрежение върху полесражението на ожесточена конкуренция» (I. с., р. 414—416).

Рикардо в своята книга [110] (поземлена рента): Нациите са само производствени работилници, човекът е машина за потребление и производство; човешкият живот — капитал; икономическите закони управляват слепешката света. За Рикардо хората не представляват нищо, произведеното [das Produkt] е всичко. В 26-а глава на френския превод се казва:

«За човек, който от капитал 20 000 франка печели годишно 2000 франка, би било съвсем безразлично дали неговият капитал създава работа на 100 или на 1000 души. . . Не стои ли така и въпросът с реалния интерес на една нация? Какво значение има, дали тя е с население от 10 или 12 милиона души, стига само нейният чист реален доход, нейната рента и нейните печалби да си остават все същите?» «Наистина» казва господин дьо Сисмонди (в «Nouveaux principes. . .», t. II, р. 331), «нужно е само да се пожелае още следното: кралят, останал съвсем сам на острова, да върти постоянно една ръчка и с помощта на автомати да извършва цялата работа в Англия»³⁴.

«Фабрикантът, който купува труда на работника на толкова ниска цена че тя едва стига на работника за най-належащите нужди, не е отговорен нито за недостатъчното заплащане, нито за много голямата продължителност на работата: самият той попада под закона, който налага [на другите]. . . Нищетата не идва толкова от хората, колкото от силата на вещите» ([Buret]. L. с., р. 82).

«В Англия има много селища, където жителите не могат да обработват напълно земите си поради липса на капитали. Голяма част от вълната на южните шотландски провинции по необходимост се пренася на далечни разстояния по суша при лоши пътища, за да бъде обработвана в графството Йорк[шър], защото на мястото на нейното производство липсват капитали за манифактурна обработка. В Англия има значителен брой малки фабрични градове, жителите на които не разполагат с достатъчен капитал за превоз на техния индустриален продукт до далечни пазари, където този продукт се търси и намира купувачи. Тукашните търговци са [XIV] само агенти на по-богати търговци от някои големи търговски градове» (Smith. T. II, р. 382) [Руски превод, стр. 269]. «За да се увеличи стойността на годишния продукт от земята и труда, няма друго средство освен да се увеличи броят на производителните работници или да се повиши производителността на труда на досега заетите работници. . . И в единия, и в другия случай почти винаги е необходим добавъчен капитал» (Smith. T. II, р. 338) [Руски превод, стр. 253].

«И така, понеже [си] е в природата на нещата *натрупването* на капитал да предхожда по необходимост разделението на труда, то по-нататъшното [под]разделение на труда е в зависимост от постепенното натрупване на капиталите. Колкото повече се [под]разделя трудът, толкова повече се увеличава количеството на суровините, което може да бъде обработено от един и същ брой хора; а поне-

же работата на всеки работник постепенно все повече и повече се опростява, биват изнамирани множество нови машини, за да облекчат и съкратят тази работа. Ето защо е необходимо, колкото повече се разширява разделението на труда, предварително да се натрупва същото количество хранителни продукти [както преди] и много по-голямо количество суровини, оръдия и инструменти, отколкото по-рано — при по-малко развити условия, за да се осигури постоянна заетост на същия брой работници. Във всеки производствен отрасъл броят на работниците се увеличава едновременно с разширяването тук на разделението на труда или по-скоро това увеличаване на техния брой им дава възможност да се разделят по този начин на групи и подгрупи» (Smith. Т. II, p. 193—194) [Руски превод, стр. 203—204].

«Както трудът не може да има това голямо увеличение на производителната [си] сила без предварително натрупване на капиталите, така и натрупването на капиталите предизвиква естествено това увеличение. Тъй като капиталистът иска да произведе с капитала си колкото е възможно по-голямо количество продукт, затова се стреми да въведе между своите работници най-целесъобразно разделение на труда и да ги снабди по възможност с най-добри машини. Успехът му в тези две насоки [XV] зависи от увеличаването на неговите капитали и от броя на хората, на които този капитал може да даде работа. И така, не само че количеството на труда се увеличава в една страна вследствие нарастването на капитала, който го привежда в движение, но същото това количество труд и произвежда — в резултат на това нарастване [на капитала] — много по-голямо количество продукт» (Smith. [L. c.], p. 194—195) [Руски превод, стр. 204].

Следователно *свърхпроизводство*.

«По-обширни комбинации на производителните сили. . . в индустрията и търговията посредством обединяване на по-многобройни и по-многообразни човешки и природни сили за предприятия от по-голям мащаб. А също — тук там — вече и по-тясно свързване на основните производствени отрасли помежду им. Така големи фабриканти правят усилия да се съдоят едновременно и с обширни имения, за да не са принудени да си доставят едва чрез трета ръка поне част от необходимите им за тяхната индустрия суровини; или се захващат във връзка със своите индустриални предприятия и с търговия не само за продажба на собственото си производство, но и за закупуване на разни други произведения които продават на своите работници. В Англия, където отделни фабриканти имат понякога 10—12 000 работници. . . , не са рядкост вече такива обединения на различни производствени отрасли под ръководство на едно лице, нещо като по-малки държави или провинции в държавата. Така собствениците на минни край *Бирмингъм* поемат напоследък целия процес на производството на желязо, който по-рано се разпределяше между различни фабриканти и собственици. Вж. [статията] «Der bergmännische Distrikt bei Birmingham» в списание «Deutsche Viertel-jahrs-Schrift» кн. 3, 1838 година. — И, най-после, в станалите така многобройни големи акционерни компании виждаме обширни комбинации от паричните сили на много участници с научните и технически познания и умения на други, на които е възложено изпълнението на работата. Така за капиталистите става възможно да влагат своите спестявания по най-различен начин, и то едновременно в селското стопанство, индустрията и търговията, поради което техните интереси стават много по-многогранны, [XVI] а противоречията между интересите на земеделието, индустрията и търговията се смекчават и изчезват. Но дори и тази по-добра възможност да се използва капиталът по най-различен начин неизбежно задълбочава противоположността между имотните и безимотни класи» (Schulz. L. c., p. 40—41).

Огромна печалба, която наемодателите извличат от нищетата. Наемите са толкова по-високи, колкото е по-голяма индустриалната нищета.

Извличат се печалби и от пороците на разорените пролетарни (проституция, пиянство, залагане в зложни къщи).

Натрупването на капиталите се засилва, а тяхната конкуренция отслабва, тъй като капитал и поземлена собственост се намират в едни и същи ръце, а така също защото капиталът е в състояние благодарение на големите си размери да комбинира различни отрасли на производството.

Безразличие по отношение на хората. Двадесетте лотарийни билета на Смит³⁶.

Общ и чист доход на Сей. [XVI]

ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

[I] *Правото на поземлените собственици* води своето начало от грабежа. (*Say*. Т. I, р. 136, note). Поземлените собственици обичат, като всички хора, да жънат там, където не са сеяли, и изискват рента дори за естествените плодове на земята (*Smith*. Т. I, р. 99) [Руски превод, стр. 52].

«Би могло да се помисли, че поземлената рента е само не чалбата от капитала, който собственикът е използвал за подобрене на земята. . . Има случаи, когато поземлената рента може да бъде отчасти това. . . обаче поземленият собственик изисква 1) рента дори за неподобрената земя, а каквото може да се разглежда като лихва или печалба от разходите за подобренето, в повечето случаи е само надбавка (добавка — Addition)* към тази примитивна рента; 2) освен това тези подобрения не винаги са направени от фондовете на поземления собственик, а понякога от фондовете на арендатора: и въпреки това, когато става дума да се поднови арендата, поземленият собственик обикновено изисква такова повишение на рентата, като че ли всички тези подобрения са направени от собствените му фондове; 3) да, той изисква понякога рента дори за това, което ни най-малко не може да бъде подобрене от човешка ръка!» (*Smith*. Т. I, р. 301) [Руски превод, стр. 120].

Като пример за последния случай Смит посочва [растението] вълмо (*Salzkraut*, *Seekraut*, *salicorne*)

«— вид морско растение, което след изгаряне дава алкална сол, която може да се употреби при производството на стъкло, сапун и т. н. То расте във Великобритания, предимно на различни места в Шотландия, но само на скали, засягани от прилив и отлив (*hohe Flut*, *marée*), които биват заливани два пъти на ден от морските вълни и техният продукт следователно не може да бъде увеличен с помощта на човешки труд. А въпреки това собственикът на такъв къс земя, където расте този вид растение, изисква такава рента, каквато изисква и от засята със зърнени храни земя. Близо до Шотландските острови морето е извънредно богато [на риба]. Голяма част от техните жители [II] живее от риболов. Но за да може да се възползва от морския продукт, човек трябва да има жилище близо до

* «Добавка (*Addition*)» стои в ръкописа над «надбавка (*Zutat*)». Нем. ред.

морето. Поземлената рента [тук] се определя не от това, което арендаторът може да добие от земята, а от това, което може да извлече от земята и морето заедно» (*Smith*. Т. I, р. 301—302) [Руски превод, стр. 120—121].

«Поземлената рента може да се разглежда като продукт на *природната сила* (*Naturmacht*), използването на която собственикът предоставя на арендатора във вид на наем. Този продукт е по-голям или по-малък в зависимост от големината на тази [природна] сила или, с други думи, в зависимост от размерите на естественото или изкуственото плодородие на земята. Това е онзи продукт от природата, който остава след приспадане или след балансиране на всичко, което може да се разглежда като дело на човека» (*Smith*. Т. II, р. 377—378) [Руски превод, стр. 268].

«И така, *поземлената рента*, разглеждана като цена, която се заплаща за ползване на земята, е естествено монополна цена. Тя ни най-малко не е в зависимост от подобренията, които е направил собственикът на земята, или от това, което той трябва да взема, за да не губи, а от това, което арендаторът по възможност е в състояние да плаща, без да губи» (*Smith*. Т. II, р. 302) [Руски превод, стр. 121].

«На класата на поземлените собственици, от трите производителни класи, доходът не струва ни труд, ни грижи, а сякаш — тъй да се каже — идва от само себе си, и то без каквото и да било умисъл (*Absicht*)* или план от страна на тази класа» (*Smith*. Т. II, р. 161) [Руски превод, стр. 194].

Вече чухме, че размерът на поземлената рента зависи от плодородността на земята.

Друг момент, от който тя зависи, е *местоположението* на земята.

«Рентата се изменя в зависимост от плодородността на земята, каквато и да е нейният продукт, и в зависимост от местоположението, каквато и да е плодородността» (*Smith*. Т. I, р. 306) [Руски превод, стр. 122].

«Ако [различните] участъци земя, рудници, места за риболов имат [съответно] еднаква [естествена] продуктивност, то техният продукт ще бъде в зависимост от размерите на вложените капитали за тяхното благоустройство и експлоатация, както и от повече [III] или по-малко уелотото влагане на капиталите. Ако пък капиталите са [съответно] еднакви и еднакво умело вложени, продуктът ще стои в зависимост от естествената продуктивност на участъците земя, на местата за риболов и на рудниците» (*Smith*. Т. II, р. 210) [Руски превод, стр. 209—210].

Тези схващания на Смит са важни, защото — при еднакви производствени разходи и еднакви размери [на капиталите] — те свеждат поземлената рента до по-голямата или по-малката продуктивност на земята. Следователно те доказват ясно извращенията на понятията в политическата икономия, която превръща продуктивността на земята в качество на поземления собственик.

Но нека видим сега как се образува поземлената рента в действителните взаимоотношения.

Поземлената рента се определя от *борбата между арендатор и поземлен собственик*. Навсякъде в политическата икономия като

* В ръкописа: разбиране (*Einsicht*). Нем. ред.

основа на обществената организация се признава враждебната противоположност на интересите, борбата и войната.

Да видим сега какви са взаимоотношенията между поземлен собственик и арендатор.

«При уговаряне на условията за арендата поземленият собственик се стреми да не даде възможност на арендатора да изкара повече, отколкото е необходимо за възстановяване на вложения капитал за доставени семена и работна заплата, за закупуване и поддържане на работен добитък и инструменти, и отколкото е обикновената печалба на другите арендатори от същия район. Очевидно това е най-малкото, с което може да се задоволи арендаторът, без да е в загуба, а поземленият собственик рядко е склонен да му отпусне повече. Всичко, което остава от продукта или от неговата цена извън горния размер, собственикът се старее — независимо от начина на реализирането му — да го задържи [за себе си] като поземлена рента: най-голямата, която арендаторът може да плати при сегашното състояние на [IV] земята. Този остатък може да се разглежда винаги като естествена поземлена рента или като рента, с която обикновено се дават под аренда повечето от поземлените участъци» (Smith. Т. I, p. 299—300) [Руски превод, стр. 120].

«Поземлените собственици» — казва Сей — «упражняват своеобразен монопол спрямо арендаторите. Търсенето на тяхната стока — земята, може непрекъснато да се засилва; обаче количеството на стоката им се простира само до известен предел. . . Договорът, който се сключва между поземления собственик и арендатора, винаги е възможно най-изгоден за първия. . . А освен изгодата, която извлича от природата на нещата, той извлича и друга — от своето положение и по-голямо състояние, от своя кредит и авторитет. Но вече първата изгода е достатъчна, за да е винаги в състояние да печели *единствено* той от благоприятните условия на поземления участък. Построяването на канал, на път, увеличаването на населението и на благосъстоянието на даден район повишават винаги цената на арендата. . . Самият арендатор може наистина да подобри за своя сметка земята, но от вложения капитал той ще има облага само докато трае договорът за арендата, а с изтичането срока на договора от подобренията ще се ползва поземленият собственик. От този момент той ще взема лихвите от вложени за подобренията капитал, без да е правил разходи, защото арендата се увеличава сега съответно на подобренията» (Say. Т. II, p. [142]—143).

«Ето защо поземлената рента, разглеждана като плащаната за използване на земята цена, естествено е най-високата цена, която арендаторът може да плати при сегашното състояние на поземления участък» (Smith. Т. I, p. 299) [Руски превод, стр. 120].

«Затова поземлената рента за използване повърхността на поземления участък възлиза в повечето случаи само на една трета от общата продукция и най-често това е постоянна и независима от случайните колебания [V] на реколтата рента» (Smith. Т. I, p. 251) [Руски превод, стр. 137]. «Тази рента възлиза рядко на по-малко от една четвърт от съвкупния продукт» (ibid., t. II, p. 378).

Не при всички стоки може да се заплати *поземлената* рента. Например в някои места за камъни не се заплаща поземлена рента.

«На пазара могат да се доставят обикновено само тези продукти от земята, само тези части от продукта на земята, чиято обикновена цена е достатъчна за възстановяване на необходимия за транспорт капитал и за получаване на обикновената печалба от капитала. Ако цената посреща всичко това и остава нещо,

то този излишък минава естествено към поземлената рента. Ако пък цената само покрива всичко това, то стоката може наистина да бъде доставена на пазара, но не остава нищо на собственика на земята за заплащане на поземлената рента. Ще бъде ли или няма да бъде цената повече от достатъчна за покриване на всички производствени разходи? Това зависи от търсенето» (*Smith*. Т. I, р. 302—303) [Руски превод, стр. 121].

«Поземлената рента влиза в състава на цената на стоките по съвсем друг начин, отколкото работната заплата и печалбата от капитала. *Високата или ниска норма на работната заплата и печалбите е причината за високата или ниска цена на стоките: високата или ниска норма на поземлената рента е последица от цената*» (*Smith*. Т. I, р. 303—[304]) [Руски превод, стр. 121].

Към *продуктите*, които винаги носят *поземлена рента*, спадат *хранителните продукти*.

«Понеже хората, като всички животни, се размножават в съотношение с наличните им средства за живеене, затова винаги има по-голямо или по-малко търсене на хранителни продукти. Срещу хранителни продукти винаги ще може да се купи по-голямо или по-малко количество [VI] труд и винаги ще се намерят хора, разположени да извършат някаква работа, за да се сдобият с хранителни продукти. Трудът, който може да се купи срещу хранителни продукти, наистина не е винаги равен на труда, който би могъл да [пре]живее с тези хранителни продукти, ако се разпределяха най-икономично, и то поради това, че за труда работната заплата понякога е висока. Но за хранителни продукти може да се купи винаги толкова труд, колкото да изхрани този вид труд в съответствие с обичайната в дадена страна норма за неговото съществуване. Почти при всички възможни положения земята произвежда повече храна, отколкото е нужна за изхранване на всички труд, който допринася да бъде доставена тази храна* на пазара. Излишъкът от тази храна винаги е предостатъчен да осигури печалба на капитала, който привежда този труд в движение. И така, винаги остава нещо, за да даде рента на поземления собственик» (*Smith*. Т. I, р. 305—306) [Руски превод, стр. 122]. «Поземлената рента не само води началото си от храната, но и след това, когато друга част от продукцията на земята е в състояние да дава рента, то и тази допълнителна рента се дължи [в последна сметка пак] на хранителните продукти: поради тяхното производство нараства [производителната] сила на труда, необходима за култивиране и подобряване на почвата» (*Smith*. Т. I, р. 345) [Руски превод, стр. 135]. «И тъй, хранителните продукти са винаги достатъчни за заплащане на поземлената рента» (t. I, р. 337) [Руски превод, стр. 132]. «Броят на населението на която и да е страна е в зависимост не от наличието на материалите, с които може да го облече и подслони, а в зависимост от наличието на продуктите, с които може да го изхрани» (*Smith*. Т. I, р. 342) [Руски превод, стр. 134].

«Двете най-големи човешки потребности след храната са облеклото и жилището» (с отоплението). «В повечето случаи те носят поземлена рента, но това не винаги е задължително» (*ibid.*, t. I, р. [337]—338). [Руски превод, стр. 133]. [VI]

[VIII] Нека видим сега как поземленият собственик експлоатира всички предимства на обществото.

1) Поземлената рента се увеличава заедно с [увеличаване на] населението⁸⁶ (*Smith*. Т. I, р. 335) [Руски превод, стр. 132].

* — в ръкописа: труд (Arbeit). Нем. ред.

2.) Ние чухме още от Сей как поземлената рента се увеличава заедно с [построяването на] жп линии и т. н., с подобряването, сигурността и увеличаването на съобщителните средства.

3) «Всяко подобряване [на] състоянието на обществото води към *пряко* или *косвено* увеличаване на поземлената рента, към увеличаване [на] реалното богатство на [поземления] собственик, т. е. към увеличаване на възможностите му да закупува чужд труд или неговия продукт. . . Засилването в подобреното и обработваното на поземлените участъци води *пряко* нататък. С увеличаване на продукта неизбежно се увеличава и частта на поземления собственик от този продукт. . . Покачването на реалната цена на тези видове суровини, например покачването на цената на добитъка, води също *пряко* към увеличаване на поземлената рента, и то в още по-голямо съотношение. С нарастването на реалната стойност на продукта нараства неизбежно не само реалната стойност от частта на поземления собственик — а с това се засилва и неговата реална власт над чужд труд, — но с [нарастването на] тази стойност се увеличава пропорционално на общия продукт и големината му печалба. И така, частта, която остава и принадлежи на поземления собственик, ще бъде — по отношение на съвкупния продукт — много по-голяма, отколкото е била преди» (*Smith*. Т. I, р. 157—159) [Руски превод, стр. 193].

[IX] Увеличеното търсене на суровини, а оттам и повишението на стойността [им] може да произтича отчасти от увеличаване на населението и увеличаване на неговите потребности. Но и всяко ново изобретение, всяко ново приложение от промишлеността на някаква досега съвсем никак или малко употребявана суровина увеличава поземлената рента. Така например с въвеждането на железопътните линии, на параходите и т. н. [поземлената] рента на каменовъглените мини извънредно много нарасна.

Освен тази изгода — от промишлеността, от изобретенията, от труда, — от която се ползва поземленият собственик, ще видим веднага още една друга изгода.

4) «Видовете подобрения в производителната сила на труда, които *пряко* водят към намаляване на реалната цена на промишлените изделия, *косвено* водят към увеличаване на реалната поземлена рента. Поземленият собственик разменя срещу изделия на промишлеността тази част от своите суровини, която е извън нуждите му за лично потребление, или цената на тази част. Всичко, което намалява реалната цена на продуктите от промишлеността, увеличава реалната цена на селскостопанските продукти. Отсега нататък същото количество суровини [ще] отговаря на по-голямо количество [промишлени] продукти и поземленият собственик [ще] е в състояние да си набавя в по-голямо количество разни предмети за удобство, украса и лукс» (*Smith*. Т. II, р. 159) [Руски превод, стр. 193].

Но когато Смит от факта, че поземленият собственик експлоатира всички изгоди на обществото, прави [X] извода (т. II, р. 161), че

интересите на поземления собственик винаги са идентични с интересите на обществото, то това е глупост. Според политическата икономия при господството на частната собственост заинтересоваността на даден индивид от обществото е право противоположна на заинтересоваността на обществото от този индивид, както заинтересоваността на лихваря от прахосника ни най-малко не съвпада с интересите на прахосника.

Ние напомняме само мимоходом за болезнената склонност на поземления собственик към монополи, насочена срещу поземлената собственост на чужди страни, откъдето например водят началото си житните закони. Тук няма да се спираме и на средновековното крепостничество, на робството в колонните, на нищетата на селяните-надничари* във Великобритания. Ще се придържаме към основните положения на самата политическа икономия.

1) Поземленият собственик е заинтересован от благоденствието на обществото, се казва в основните положения на политическата икономия; той е заинтересован от увеличаване на населението и на промишленото производство, от увеличаване на потребностите на обществото, с една дума — от нарастване на [неговото] богатство, а това нарастване съгласно досегашните проучвания е идентично с нарастването на нищетата и робството. Фактът, че [жилищните] наеми се увеличават заедно с увеличаване на нищетата, е пример за заинтересоваността на поземления собственик от обществото, защото с [растежа на жилищните] наеми расте и поземлената рента — лихвата срещу мястото, върху което е построен [жилищният] дом.

2) Според самите политико-икономисти интересите на поземления собственик са враждебно-противоположни на интересите на арендатора, т. е. вече на значителна част от обществото.³⁷

[XI] 3) Понеже поземленият собственик може да изисква от арендатора толкова повече рента, колкото по-малко работна заплата изплаща арендаторът, и понеже арендаторът намалява толкова повече работната заплата, колкото повече поземлена рента изисква собственикът [на земята], то интересите на поземления собственик са точно така враждебни на интересите на земеделските работници (ратаите), както интересите на фабрикантите са враждебни на интересите на работниците. Поземленият собственик също свежда работната заплата до минимума.

4) Понеже реалното намаляване на цените на промишлените продукти увеличава поземлената рента, собственикът на земята следователно е пряко заинтересован от намаляването на работната запла-

* «Надничари» (Tagelöhner) стон в ръкописа над «селяните» (Landleute). Нем. ред.

та на промишлените работници, от конкуренцията между капиталистите, от свръхпроизводството, от ужасната нищета — последица на развиващата се промишленост.

5) И така, ако интересите на поземления собственик далеч не са идентични с интересите на обществото, ако те са враждебно-противоположни на интересите на арендаторите, на селските работници (ра-таите), на промишлените работници и на капиталистите, то дори и интересите на един поземлен собственик не са идентични с интересите на друг поземлен собственик — поради конкуренцията, която сега ще разгледаме.

Взаимоотношенията между едра поземлена собственост и дребна поземлена собственост са като взаимоотношенията между едър и дребен капитал. Но към това се прибавят още и особени обстоятелства, които неизбежно предизвикват натрупване на едрата поземлена собственост и поглъщане на дребната от едрата.

[XII] 1) Относителният брой на работниците и на оръдията на труда не намалява никъде толкова много с увеличаване на фондовете [предприятията], колкото при земеделнето. А така също възможността за всестранна експлоатация, за намаляване на производствените разходи и умело разделение на труда не се увеличава никъде толкова много с увеличаване на фондовете [предприятията], колкото при земеделнето. Колкото и да е малка една нива, броят на необходимите оръдия на труда като плуг, трион и т. н. достига определена граница, повече от която не може да бъде намален, докато намаляването на поземлената собственост може да слезе много под тази граница.

2) Едрата поземлена собственост си натрупва лихвите, които капиталът на арендатора е вложил в подобряване на почвата. Дребната поземлена собственост следва да вложи свой собствен капитал. Така че за нея цялата тази печалба отпада.

3) Докато всяко обществено подобряване е от полза на едрата поземлена собственост, на дребната то е от вреда, защото изисква от нея да има на разположение все повече пари в брой.

4) Във връзка с тази конкуренция наложително е да се разгледат още два важни закона:

а) Рентата от поземлените участъци, които се обработват за произвеждане на хранителни продукти за хората, регулира рентата на повечето от останалите обработваеми поземлени участъци (*Smith. T. I, p. 331*) [Руски превод, стр. 130].

Хранителни продукти като месо (добитък) и т. н. може да произвежда в края на краищата само едрата поземлена собственост. Тя регулира следователно рентата на другите поземлени участъци и може да я сведе до минимум.

В такъв случай дребният поземлен собственик, който сам обработва земята си, се намира спрямо едрия поземлен собственик в такова положение, в каквото положение се намира спрямо фабриканта един занаятчия, притежаващ собствен инструмент. Дребният поземлен собственик се е превърнал просто в оръдие на труда. [XVI] Поземлената рента изчезва напълно за дребния земевладелец: остава му най-много лихвата от неговия капитал и работната му заплата; защото поради конкуренцията поземлената рента може да бъде сведена дотам, да е равна тъкмо само на лихвата от капитала, вложен не от самия земевладелец.

β) Впрочем, вече разбрахме, че при еднаква плодородност и при еднакво умела експлоатация на поземлените участъци, на мините и местата за риболов продуктът е пропорционален на размерите на капиталите. Следователно: победа на едрия поземлен собственик. А при равни капитали пък [продуктът] е пропорционален на плодородността. И така, при равни капитали побеждава собственикът на по-плодородната земя.

γ) «За която и да е мина изобщо може да се каже, че тя е доходна или не доходна според това дали количеството минерал, което може да бъде извлечено от нея, като се прилага с определено количество труд, е по-голямо или по-малко, отколкото същото количество труд може да извлече от повечето от другите мини от същия вид» (*Smith. T. I, p. 345—346*) [Руски превод стр. 135]. «Цената [на продукцията] на най-доходните мини регулира цената на възглицата за всички други мини от околността. Поземлен собственик и фабрикант — и двамата намират, че ако продават продукцията на по-ниска цена, отколкото своите съседи, съответно ще имат: първият по-голяма рента, вторият — по-голяма печалба. При това положение съседите също са принудени да продават [своята продукция] на същата цена, макар че за тях е трудно да правят това и макар че тази цена все повече намалява, а от това те понякога губят цялата си рента и цялата си печалба. И поради това някои мини биват напълно изоставяни, други вече не носят рента и могат по-нататък да бъдат експлоатирани само от самия поземлен собственик» (*Smith. T. I, p. 350*) [Руски превод, стр. 137]. «След откриването на мините в Перу повечето от сребърните мини в Европа биват изоставени. . . Същото става и с мините в Куба и Санто Доминго, че дори и със старите мини в Перу след откриването на мини в Потоси» (*t. I, p. 353*). [Руски превод, стр. 138].

Съвсем същото, каквото Смит казва тук за мините, важи повече или по-малко за поземлената собственост изобщо.

δ) «Трябва да се отбележи, че [обикновената] пазарна цена на поземлените участъци зависи винаги от обикновената пазарна норма на лихвения процент. . . Спадне ли поземлената рента твърде много под лихвения процент, то никой няма да иска да купува поземлени участъци, което скоро би довело пак до снижаване на тяхната пазарна цена. Напротив, ако поземлената рента е значително повече от лихвения процент на капитала, то всички ще искат да закупуват поземлени участъци, което пък скоро ще възстанови тяхната [обикновена] пазарна цена» (*Smith. T. II, p. [367]—368*) [Руски превод, стр. 263—264].

Поради тази зависимост на поземлената рента от лихвения процент следва, че поземлената рента неизбежно все повече ще намалява, така че в края на краищата от поземлената рента ще могат да живеят само най-богатите хора. И така: конкуренцията между поземлените собственици, които не дават под аренда земята си, става все по-голяма. Част от тях се разоряват. Нова концентрация на едрата поземлена собственост. [XVII] Тази конкуренция има по-нататък за последица това, че голяма част от поземлената собственост отива в ръцете на капиталистите, така че капиталистите стават същевременно поземлени собственици, както пък по-дребните поземлени собственици са [станали] вече изобщо само капиталисти. А едновременно с това пък част от едрите поземлени собственици биват индустриализирани.

И така, крайният резултат е премахването на разликата между капиталист и поземлен собственик, така че населението се състои вече, общо взето, само от две класи — работническата класа и класата на капиталистите. Това търгашеско разпродаване на поземлената собственост, превръщането на поземлената собственост в стока, е окончателното пропадане на старата аристокрация и последното утвърждаване на паричната аристокрация.

1) Сантименталните сълзи, които проливат във връзка с това романтиците³⁸, са ни чужди. Те непрестанно смесват позора, който се крие в *търгашеските машинации*³⁹ със земята, с напълно целесъобразното, в границите на частната собственост необходима и желателна последица, която се съдържа в *търгашеските машинации с частната собственост* на земята. Феодалната поземлена собственост е вече — по самата си същност — резултат от търгашески машинации със земята; земя, от която човекът се е отчуждил и поради което тя му се противопоставя под формата на малцина едри земевладелци.

Във феодалното земевладение се крие вече господството на земята над хората като господство на някаква чужда сила [над тях]. Крепостникът е придатък към земята. На земята принадлежи също така и владетелят на майората — първородният син. Земята го наследява. Изобщо господството на частната собственост започва със земевладението, то е нейна основа. Но при феодалното земевладение владетелят *изглежда* поне като крал на земевладението. Налице е също още и привидно на по-съкровено отношение между собственик и земя, отколкото е това при обикновеното *веществено* богатство. Поземленият участък се индивидуализира със своя господар: има неговата титла — баронска или графска, има неговите привилегии, неговата юрисдикция, неговото политическо отношение и т. н. Поземленият участък се явява като неорганично тяло на своя господар.

Оттук и поговорката: «*nulle terre sans maître*»*, с която се дава израз на срасналостта на господарското величие с поземленото владение. А и господството на поземлената собственост не се явява тук като непосредствено господство на чистия капитал. Спадащите към поземлената собственост я имат по-скоро за свое отечество. Това е национализъм с твърде ограничен характер.

[XVIII] Тъкмо така и феодалната поземлена собственост дава името на своя владетел, както кралството дава името на своя крал. Историята на неговия род, историята на неговия дом и т. н., всичко това индивидуализира за него поземлената му собственост, превръща я просто в негов дом, олицетворява я. Тъкмо така и тези, които обработват неговата поземлена собственост, не са *надничари*, а или и самите те, като крепостни, са негова собственост, или пък са спрямо него в отношение на почит, на поданство, на [известна] повинност. Ето защо неговата позиция към тях е непосредствено политическа, а има същевременно *емоционална* страна. Нрави, характер и т. н. се изменят от поземлен участък на поземлен участък и сякаш са едно цяло [със съответния] участък, докато по-късно само кесията свързва вече човека с поземления участък, а не характерът, не индивидуалността на човека. И най-после: той [поземленият собственик] не се стреми да извлече възможната най-голяма облага от владението си. Напротив: той изразходва всичко, което е налице, а грижата за добиване [на нови блага] спокойно предоставя на крепостните и на арендаторите. Това е отношението на [земевладелската] аристокрация към поземленото владение, което обкръжава с романтичен ореол земевладелеца.

Нужно е да се премахне тази привидност, а поземлената собственост — коренът на частната собственост — да бъде въввлечена напълно в движението на частната собственост и да стане стока; [нужно е] господството на собственика да се яви очистено от всякаква политическа окраска, като чисто господство на частната собственост, на капитала; [нужно е] отношението между собственик и работник да бъде сведено до политико-икономическото отношение между експлоататор и експлоатиран, а [. . .] личното отношение на собственика към неговата собственост да се прекъсне и тази собственост да стане само *веществено*, материално богатство; [нужно е] на мястото на почетния брак със земята да дойде бракът по сметка, и земята да се сведе — като човека — до [търгашеска] продажбена стойност. Нужно е да се яви също в своята цинична форма мръсното користолюбие, което е коренът на поземлената собственост. Нужно е спокойният монопол да се превърне в подвижен и неспокоен монопол —

* — няма земя без господар. *Ред.*

в конкуренция, а безделната наслада от чуждия кървав пот — в наслада от дейната търговия с него. Нужно е най-после поземлената собственост да покаже в тази конкуренция под формата на капитал своето господство както над работническата класа, така и над самите собственици, като законите на движението на капитала ги разоряват или издигат. По такъв начин на мястото на средновековната поговорка *nulle terre sans seigneur** идва днешната поговорка: *l'argent n'a pas de maître***, в която е даден израз на пълното господство на мъртвата материя над хората.

[XIX] 2.) Относно спора за разделяне или неразделяне на поземленото владение следва да се отбележи следното:

Разделянето на поземленото владение отрича едрия монопол на поземлената собственост, премахва го, но само като придава на този монопол *всеобщ характер*. Това разделяне не премахва основата на монопола — частната собственост. То засяга формата на съществуване, но не и същността на монопола. В резултат от това разделянето на поземлените владения става жертва на законите на частната собственост. Разделянето на поземленото владение съответствува именно на движението на конкуренцията в индустриалната област. Освен политико-икономическите неизгоди от разделянето на оръдията и от разпръскването на труда (добре да се различи от разделянето на труда: работата не се разделя между мнозина, а една и съща работа се извършва от всеки отделно, т. е. има многократно повторение на една и съща работа), това разделяне също се превръща неизбежно, както и гореспоменатата конкуренция, в натрупване [и концентрация].

И така там, където се извършва разделяне на поземленото владение, не остава нищо друго, освен връщане към монопола в още по-отвратителна форма или пък да се отрече, да се отхвърли самото разделяне на поземленото владение. Но това не е връщане към феодалното земевладение, а премахване изобщо на частната собственост върху земята. Първото премахване на монопола е винаги равносилно на предаване на същия всеобщ характер, разширяването на неговото съществуване. Такова премахване на монопола, при което той е достигнал своето най-широко и най-обхватно съществуване, е равносилно на пълното му унищожаване. Асоциацията, приложена спрямо земята, използва предимството на едрото земевладение в икономическо отношение и осъществява за пръв път първоначалната тенденция на разделянето, а именно — равенството; точно така асоциацията възстановява по разумен път, а не посредством крепостниче-

* — няма земя без сењор. *Ред.*

** — парите нямат господар. *Ред.*

ство, господство и нелепа собственическа мистика и емоционалното отношение на човека към земята: земята престава да е обект на търгашество и благодарение на свободния труд и свободната наслада става отново истинска, лична собственост на човека. Голямо предимство на разделянето [на поземленото владение] е това, че тук масата, която не може повече да се реши [за връщане] към крепостническа робия, загива по друг начин от собствеността в сравнение с индустриалната маса.

Що се отнася до едрото поземлено владение, то неговите защитници винаги са идентифицирали по софистичен начин политико-икономическите изгоди, които предлага едрото земеделие, с едрата поземлена собственост, сякаш тези изгоди не са получили, тъкмо с премахване на собствеността, от една страна, своята [XX] възможно най-голяма степен, а — от друга страна — не са станали едва с това социално полезни. Тези защитници на едрото поземлено владение нападат също търгашеския дух на дребното земевладение, сякаш едрото поземлено владение, дори вече в неговата феодална форма, не съдържа латентно в себе си търгашеството, а изобщо и да не говорим за съвременната английска форма на поземлената собственост, където феодализмът на земевладелеца и търгашеството и индустриалната предприемчивост на арендатора са свързани.

Разделянето на поземленото владение упреква едрата поземлена собственост в монополизиране, но и тя от своя страна може да упрекне в същото поземленото владение, тъй като и разделянето на поземленото владение се основава върху монопола на частната собственост; и както едрата поземлена собственост упреква поземленото владение в разделяне, така и то от своя страна може да упрекне едрата поземлена собственост в същото, тъй като и тука господствува разделянето, само че в закостеняла, замразена форма. А изобщо частната собственост се основава изобщо на разделянето. Впрочем както разделянето на поземленото владение води обратно към едра поземлена собственост от капиталистически тип, така и феодалната поземлена собственост, колкото и да се съпротивява, неизбежно ще бъде подложена на разделяне или най-малкото ще падне в ръцете на капиталистите.

И това става, защото едрата поземлена собственост, както в Англия, гласка голямата част от населението в ръцете на индустрията и докарва своите собствени работници до пълна нищета. Така че тя създава и увеличава мощта на своя враг, на капитала, на индустрията — като пропъжда към врага бедните и цялата дейност на страната. Едрата поземлена собственост превръща мнозинството от населението в индустриално, т. е. превръща го в противник на едрата поземлена собственост. Индустрията, достигнала сега — както в Англия —

голяма мощ, изтръгва постепенно от едрата поземлена собственост монопола и относно чужбина и я хвърля в конкуренция със земевладелците от другите страни. А именно при господството на индустрията поземлената собственост може да осигури своето феодално величие само чрез монопол по отношение на чужбина и така да се запази от общите закони на търговията, които противоречат на феодалната и същност. Въвлечена веднъж в конкуренцията, поземлената собственост следва законите на конкуренцията като и всяка друга стока, подчинена на конкуренцията. И тя става неустойчива, намалява се и се увеличава, преминава от ръце на ръце, и никакъв закон не може вече да я задържи в малкото предопределени ръце. [XXI] Непосредствената последица е раздробяване в много ръце, във всеки случай изпадане под властта на индустриалните капитали.

И най-после: едрото земевладение, запазено насилствено по такъв начин [чрез забрана на разделянето] и създадо до себе си голяма индустрия, води още по-бързо до криза, отколкото разделянето на поземленото владение, при което силата на индустрията остава все още на второ място.

Едрото земевладение, както виждаме [това] в Англия, вече е изгубило в такава степен своя феодален характер и е придобило индустриален характер, в каквато степен прави усилия да изкара по възможност повече пари. То [дава] на собственика възможната най-голяма поземлена рента, а на арендатора възможната най-голяма печалба от своя капитал. Ето защо земеделските работници са сведени вече до минимум, а класата на арендаторите представлява вече вътре в земевладението силата на индустрията и капитала. Поради конкуренцията с чужбина поземлената рента в повечето случаи престава да дава такъв доход, който напълно би осигурил земевладелеца. Голяма част от поземлените собственици по необходимост заемат местата на арендаторите, част от които поради това се смъква [до класата] на пролетариата. От друга страна, много арендатори ще овладеят поземлена собственост; защото едрите собственици — отдали се в голямата си част, при техния спокоен доход, на разточителство, и в повечето случаи негодни да ръководят земеделско стопанство в големи размери — не притежават отчасти нито капитал, нито умение да експлоатират земята. Така че и част от тях напълно ще се разори. А и сведената до минимум работна заплата следва по необходимост да се намали още повече, за да устои на новата конкуренция. Това пък води неизбежно към революция.

Налагаше се поземлената собственост да се развива по всеки един от двата начина, за да изживее и в двата случая своя залез, както трябваше да се разори — във формата на монопол и във формата на конкуренция — и индустрията, за да се научи да вярва в човека. [XXI]

[ОТЧУЖДЕНИЯТ ТРУД]

[XII] Ние изходихме от предпоставките на политическата икономия. Възприехме нейния език и нейните закони. Приехме като даденост частната собственост, разделянето на труд, капитал и земя, също и на работна заплата, печалба от капитала и поземлена рента, както и разделението на труда, конкуренцията, понятието за разменна стойност и т. н. Въз основа на самата политическа икономия, с нейните собствени думи, посочихме, че работникът се смъква до стоката, при това до най-жалката стока, че нищетата на работника е обратно пропорционална на мощта и величината на неговата продукция, че неизбежен резултат от конкуренцията е натрупването на капитала в малко ръце, т. е. възстановяване на монопола в много по-големи размери, че в края на краищата изчезва разликата между капиталист и поземлен рентниер, между земеделец и фабричен работник, и цялото общество неизбежно се разпада на две класи — на *собствениците* и на лишените от собственост *работници*.

Политическата икономия изхожда от факта на частната собственост. Но тя не ни я обяснява. Тя обхваща извършвания от частната собственост в действителността *материален* процес в общи, абстрактни формули, които след това имат за нея силата на *закони*. Тя не *разбира* тези закони, т. е. не посочва как те произтичат от същността на частната собственост. Политическата икономия не ни разкрива причините за разделянето на труд и капитал, на капитал и земя. Когато например определя отношението на работната заплата към печалбата от капитала, за нея последна причина е интересът на капиталистите; т. е. политическата икономия приема за даденост онова, което тя трябва да открие. Точно така навсякъде се вмъква и конкуренцията. Тя се обяснява с външни обстоятелства. Доколко тези външни, привидно случайни обстоятелства са само израз на

необходимо развитие, за това политическата икономия не ни казва нищо. Ние видяхме, че самата размяна за нея е случаен факт. Единствените махови колела, които политико-икономистът задвижва, са *алчността и войната между алчните — конкуренцията*.

Именно поради това, че политическата икономия не разбира взаимовръзката на движението, можа да се противопостави например учението за конкуренцията на учението за монопола, учението за свобода на професията на учението на корпорацията, учението за разделянето на поземленото владение на учението за едрата поземлена собственост, защото конкуренцията, свободата на професията, разделянето на поземленото владение се схващаха и излагаха само като случайни, преднамерени, насилствени, а не като необходими, неизбежни, естествени последици от монопола, от корпорацията и феодалната собственост.

И така, сега ни предстои да разберем съществената взаимовръзка между частната собственост, алчността, разделянето на труд, капитал и поземлена собственост, между размяна и конкуренция, ценността на хората и тяхното обезценяване, монопол и конкуренция и т. н., между цялото това отчуждение и *паричната* система.

Нека не се поставяме като политико-икономиста в измислено първобитно състояние, когато иска да обясни нещо. Такова първобитно състояние не обяснява нищо. Така той само измества въпроса в сива, мъглява далечина. Политико-икономистът приема във формата на факт, на събитие онова, което трябва да дедуцира, а именно необходимото отношение между две неща, например между разделяне на труда и размяна. Така например теологията обяснява произхода на злото с грехопадението, т. е. приема като факт, във формата на историческо събитие онова, което трябва да обясни.

Ние изхождаме от един политико-икономически, *съвременен* факт.

Работникът става толкова по-беден, колкото повече богатство произвежда, колкото повече се увеличава неговата продукция по мощ и обем.⁴⁰ Работникът става толкова по-евтина стока, колкото повече стоки произвежда. В пряка прогресия с *нарастване стойността* на предметния свят нараства и *обезценяването* на човешкия свят. Трудът произвежда не само стоки; той произвежда самия себе си и работника като *стока*, и то в същото съотношение, в каквото произвежда изобщо стоки.

Този факт не изразява нищо друго освен следното: произведеният от труда предмет, продукт на труда, се противопоставя на труда като *чуждо съществуване*, като *независима* от производителя *сила*. Продуктът на труда е трудът, който се е фиксирал, овеществил в даден предмет, това е *определяването* на труда. Реализирането на

труда е неговото опредметяване. Това реализиране на труда се явява в плана на политическата икономия като «дереализиране» на работника; опредметяването като *загуба и подчиненост на предмета*, присвояването на предмета — като отчуждение [als Entfremdung, als Entäuberung]⁴¹.

Реализирането на труда се явява до такава степен «дереализиране», че работникът се «дереализира» включително до гладна смърт. Опредметяването се явява до такава степен загуба на предмета, че работникът се лишава от най-необходимите предмети, необходими не само за живота, но и за работата. Да, самата работа става такъв предмет, който работникът може да овладее само с най-голямо напрежение и с най-нередовни прекъсвания. Присвояването на предмета се явява до такава степен отчуждение, че колкото повече предмети работникът произвежда, толкова по-малко може да притежава и толкова повече попада под господството на своя продукт, на капитала.

Всички тези изводи се крият в определението, че работникът се отнася към *продукта на своя труд* като към *чужд* предмет. Защото при тази предпоставка е ясно: колкото по-напрегнато работи работникът, толкова по-мошен става чуждият, предметен свят, който той създава против себе си, толкова по-беден става самият той, неговият вътрешен свят, толкова по-малко притежава той. Така е и при религията. Колкото повече влага човек в бога, толкова по-малко запазва в самия себе си.⁴² Работникът влага своя живот в предмета; но сега животът му не е вече негов, а на предмета. Така че колкото по-голяма е тази дейност, толкова повече работникът се «разпредметява». Продуктът на неговия труд, това не е той. Така че колкото по-голям е този продукт, толкова по-малък е самият той. *Отчуждението* на работника в неговия продукт има не само това значение, че неговият труд се превръща в предмет, превръща се във *външно съществуване*, но и че неговият труд живее *извън него*, независимо от него, като чужд на него, и става самостоятелна сила против него, че животът, който той е дал на предмета, му се противопоставя — враждебен и чужд.

[XXIII] Да разгледаме сега по-подробно *опредметяването*, произвеждането на предмета от работника, и в това опредметяване — *отчуждението, загубата* на предмета, на продукта на работника.

Работникът не може да създаде нищо без *природата*, без *външния сетивен свят*. Това е материалът, посредством който се осъществява неговият труд, в който трудът е деен, от който и с помощта на който трудът произвежда своите продукти.

Но както природата поднася на труда *средствата за живот*, в смисъл че трудът не може *да живее* без предметите, в които той се

прилага, така природата поднася, от друга страна, и *средствата за живот* в по-тесния смисъл, а именно средствата за физическото поддържане на самия *работник*.

И така, колкото повече работникът *усвоява* чрез своя труд външния свят, сетивната природа, толкова повече се лишава от *средства за живот* в двояко отношение: първо, че сетивният външен свят все повече и повече престава да бъде предмет, принадлежащ на неговия труд, престава да бъде *средство за живот*; второ, че той все повече и повече престава да бъде *средство за живот* в непосредствения смисъл — средство за физическото поддържане на работника.

И така работникът става роб на своя предмет в това двояко отношение: първо, че получава *предмет на труда*, т. е. получава работа, и, второ, че получава *средства за препитаване* — сиреч, че може да живее, първо, като *работник*, и, второ, като *физически субект*. Върхът на това робство е, че той може да се съхрани като *физически субект* вече само в качеството си на *работник*, и че вече само в качеството си на *физически субект* той е работник.

(Отчуждението на работника в неговия предмет се изразява съгласно законите на политическата икономия по следния начин: колкото повече работникът произвежда, толкова по-малко може да консумира; колкото повече ценности създава, толкова повече той се обезценява, толкова повече загубва достойнството си; колкото по-добре е оформен неговият продукт, толкова по-неугледен е работникът; колкото по-културно е изработен неговият предмет, толкова по-некултурен е работникът; колкото по-мошен е трудът, толкова по-немошен става работникът; колкото по-умно се извършва работата, толкова повече работникът умствено се опустошава и толкова повече попада под робството на природата.)

Като не разглежда непосредственото отношение между работника (труда) и произведения от него продукт, политическата икономия скрива по такъв начин отчуждението в същността на труда. Безспорно: трудът произвежда чудесни неща за богатите, но произвежда оголяване за работника. Строи палати, но и коптори за работника. Създава красота, но и осакатява работника. Замества ръчния труд с машини, но и отхвърля част от работниците назад към варварския труд, а останалата част превръща в машина. Той произвежда ум, но произвежда и тълпоумие, кретенизъм за работника.

Непосредственото отношение на труда към своите продукти е отношението на работника към предметите на своето производство. Отношението на заможния към предметите на производството и към самото производство е само *последница* от това първо отношение. И го потвърждава. Тази друга страна ще разгледаме по-късно.

И така, ако питаме: кое е същественото отношение на труда, ние питаме за отношението на *работника* към производството.

Досега разглеждахме отчуждението на работника само откъм едната страна, а именно неговото *отношение към продуктите на своя труд*. Но отчуждението се проявява не само в резултата, но и в *акта на производството*, вътре в самата *производствена дейност*. Как работникът би могъл да се противопостави на продукта на своята дейност като на нещо чуждо, ако не се отчуждаваше от самия себе си в акта на самото производство? Та нали продуктът е само обобщение на дейността, на производството. Тъй че, ако продуктът на труда е отчуждението, и самото производство трябва да е дейното отчуждение, отчуждението на дейността, дейността на отчуждението. В отчуждението на предмета на труда само се обобщава отчуждението, отчуждението в дейността на самия труд.

А в какво се състои отчуждението на труда?

Първо, в това, че за работника трудът е нещо *външно*, т. е. не спада към неговата същност, и че поради това той не се утвърждава в своя труд, а се отрича, не се чувства щастлив, а нещастен, не разгръща свободно никаква физическа и духовна енергия, а изтезва тялото си и разрушава духа си. И затова едва извън труда работникът чувства, че е при себе си, а в процеса на труда — извън себе си. Той е у дома си, когато не работи, а когато работи не е у дома си. Ето защо неговият труд не е доброволен, а наложен принудителен труд. Ето защо той не е задоволяване на потребност, а само *средство* за задоволяване на потребности извън самия труд. Чуждостта на труда проличава ясно в това, че щом няма физическа или някаква друга принуда, от труда се бяга като от чума. Външният труд, трудът, при който човекът се отчуждава, е самопожертвувателен труд, труд на самоизтезаване. И най-после, отчуждеността на труда се проявява за работника в това, че трудът не е негова собственост, а на друг, че не му принадлежи, че в труда той не принадлежи на самия себе си, а на нзкой друг. Както при религията самодейността на човешката фантазия, на човешкия мозък и на човешкото сърце влияе върху индивида независимо от него, т. е. като чужда, божествена или дяволска дейност, така и дейността на работника не е негова самодейност.⁴³ Тя принадлежи на друг, тя е загуба на самия себе си.

И затова се стига до резултата, че човекът (работникът) се чувства като свободно действащ само при животинските си функции — ядене, пиене и размножаване, най-многого още жилището, украшенията и т. н., а в човешките си функции се чувства само повече като животно. Животинското става човешко, а човешкото — животинско.

Яденето, пиенето, половият акт и т. н. са наистина също истин-

ски човешки функции. Но в абстракцията, която ги отделя от кръга на останалите човешки дейности и ги превръща в последни и единствени крайни цели, те са животински.

Ние разгледахме акта на отчуждението на практическата човешка дейност, труда, от две страни. Първо, отношението на работника към *продукта на труда* като към чужд и властующ над него предмет. Това отношение е същевременно отношението към сетивния външен свят, към предметите на природата като към чужд, враждебно противостоящ на него свят. Второ, отношението на труда към *акта на производството* в процеса на *труда*. Това отношение е отношението на работника към неговата собствена дейност като към чужда, непринадлежаща му дейност, дейността като страдание, силата като немощ, оплождането като кастриране, *собствената* физическа и духовна енергия на работника, личният му живот — защото какво [друго] е животът, ако не дейност, — като обърната против самия него, независима от него, непринадлежаща му дейност. Това е *самоотчуждението*, докато горе — отчуждението на *вещта*.

[XXIV] Сега трябва да извлечем трето определение на *отчуждения* труд въз основа на досегашните две определения.

Човекът е родово същество не само в смисъл, че практически и теоретически прави рода — както собствения си род, така и този на другите неща — свой предмет, но и в смисъл — а това е само друг израз на същото нещо, — че се отнася към самия себе си като към сегашен, жив род, че се отнася към себе си като към *универсално* и поради това свободно същество⁴⁴.

Родовият живот както при човека, така и при животното се състои физически в това, че човекът (както животното) живее от неорганичната природа, и колкото по-универсален е човекът в сравнение с животното, толкова по-универсална е областта на неорганичната природа, от която той живее. Както растения, животни, камъни, въздух, светлина и т. н. образуват теоретически част от човешкото съзнание, отчасти като предмети на природознанието, отчасти като предмети на изкуството — неговата духовна неорганична природа, неговата духовна храна, която той първо трябва да приготви тъй, че да е вкусна и смилана, — така те образуват и практически част от човешкия живот и от човешката дейност. Физически човек живее само от тези продукти на природата, в каквато и форма да се появяват: като храна, отопление, облекло, жилище и т. н. Универсалността на човека се проявява практически тъкмо в тази универсалност, която превръща цялата природа в негово *неорганично* тяло, доколкото тя е, първо, непосредствено средство за живот и доколкото, второ, е материята, предметът и оръдието на неговата жизнена дейност. Природата е *неорганичното* тяло на човека, по-точно природа-

та, доколкото тя самата не е човешко тяло. Човекът *живее* от природата, което ще рече, че природата е негово *тяло*, с което той трябва да остане в постоянен процес, за да не умре. обстоятелството, че физическият и духовният живот на човека е взаимосвързан с природата, не означава нищо друго, освен че природата е взаимосвързана със самата себе си, защото човекът е част от природата.

Отчужденият труд отчуждава от човека 1) природата, 2) самия себе си, собствената дейна функция на човека, неговата жизнена дейност и с това отчуждава от човека *рода*, превръща *родовия живот* на човека в средство за индивидуален живот. Първо, отчужденият труд отчуждава родовия живот и индивидуалния живот, и, второ, той превръща индивидуалния живот, взет в абстрактната му форма, в цел на родовия живот, също в неговата абстрактна и отчуждена форма⁴⁵.

Тъй като, първо, самият труд, самата *жизнена дейност*, самият *производствен живот* са за човека само *средство* за задоволяване на една негова потребност — потребността от запазване на физическото съществуване. Но производственият живот е родовият живот. Това е животът, който създава живот. В типа на жизнената дейност се крие целият характер на даден вид, неговият родов характер, а свободната съзнателна дейност е родовият характер на човека. Самият живот се оказва само *средство за живот*.

Животното е непосредствено едно и също със своята жизнена дейност. То не различава себе си от нея. То е *тази жизнена дейност*. Човекът обаче прави самата своя жизнена дейност предмет на своите искания, на своето съзнание. Той има осъзната жизнена дейност. Това не е определеност, с която той непосредствено се слива в едно. Осъзнатата жизнена дейност различава човека непосредствено от животинската жизнена дейност. Тъкмо само с това той е родово същество. Или: той просто е съзнателно същество, т. е. неговият собствен живот е за него предмет, именно защото той е родово същество. Само поради това неговата дейност е свободна дейност. Отчужденият труд така обръща това отношение, че човекът — тъкмо защото е съзнателно същество — превръща своята жизнена дейност, своята *същност* само в средство за своето *съществуване*.

Практическото създаване на *предметен свят*, *обработването* на неорганичната природа е самоутвърждаването на човека като съзнателно родово същество, т. е. като същество, което се отнася към рода като към своя собствена същност или пък към себе си като към родово същество. Вярно, и животното произвежда. То си изгражда гнездо, жилища — като пчелата, бобъра, мравката и т. н. Но то произвежда само това, което е непосредствено необходимо за него и за малките му; то произвежда едностранчиво, докато човек

произвежда универсално; то произвежда само под принудата на непосредствената физическа потребност, докато човекът произвежда дори без наличието на физическа потребност и произвежда в истинския смисъл на думата именно без такава потребност; животното произвежда самото себе си, докато човекът възпроизвежда цялата природа; продуктът на животното непосредствено спада към неговото физическо тяло, докато човекът свободно противостои на своя продукт. Животното създава само според мярката и потребността на вида, към който спада то, докато човекът може да произвежда според мярката на всеки вид и умее да прилага навсякъде към предмета присъщата му мярка; ето защо човекът създава и по законите на красотата.

Затова тъкмо в обработването на предметния свят едва човекът се утвърждава действително като *родово същество*. Това производство е неговият *действен* родов живот. Чрез това производство природата се оказва *негово* творение и негова действителност. Ето защо предметът на труда е *определяване на родовия живот на човека*, като човекът се удвоява не само в съзнанието интелектуално, но и действено, действително и затова съзерцава самия себе си в създаден от него свят. Така че като изтръгва от човека предмета на неговото производство, отчужденият труд изтръгва неговия *родов живот*, неговата действителна родова предметност и превръща неговото предимство пред животното в негова неизгода с това, че му отнема неговото неорганично тяло — природата.

Също така отчужденият труд, като принизява самодейността, свободната дейност до средство, той превръща родовия живот на човека в средство за неговото физическо съществуване.

Съзнанието, което човекът има за своя род, се изменя от отчуждението така, че родовият живот става за него средство.

И така, отчужденият труд причинява следното:

3) Превръща *родовата същност на човека* — както природата, така и неговите духовни родови възможности — в *чуждо* на него същество, в *средство* за неговото *индивидуално съществуване*. Той отчуждава от човека неговото собствено тяло, а така също природата извън него, неговата духовна същност, неговата *човешка същност*.

4) Непосредствена последица от това, че човекът е отчужден от продукта на своя труд, от своята жизнена дейност, от своята родова същност, е *отчуждението на човека от човека*. Когато човекът противостои на самия себе си, тогава на него противостои *другият* човек. Каквото важи за отношението на човека към своя труд, към продукта на своя труд и към самия себе си, това важи и за отношението на човека към другия човек, както и към труда и предмета на труда на другия човек.

Изобщо тезата, че човекът е отчужден от своята родова същност, означава, че човек е отчужден от човека, като всеки от тях е отчужден от човешката същност.

Отчуждението на човека, изобщо всяко отношение, в което човек [стои] към самия себе си, е осъществено, изразява се едва в отношението, в което човекът стои към другия човек.

И така, при условията на отчуждения труд всеки човек разглежда другия съобразно мащаба и отношението, в което се намира самият той като работник.

[XXV] Ние изходихме от един политико-икономически факт, от отчуждението на работника и неговата продукция. Определихме понятието за този факт: *отчужденият* труд. Анализирахме това понятие, т. е. анализирахме просто един политико-икономически факт:

Да видим сега по-нататък как трябва да се изрази и представи в действителност понятието отчужден труд.

Ако продуктът на труда ми е чужд, ако ми противостои като чужда сила, на кого принадлежи той тогава?

Ако моята собствена дейност не ми принадлежи, ако е чужда, наложена дейност, на кого принадлежи тя тогава?

На някое *друго*, а не на мен същество.

Кое е това същество?

Боговете? Наистина, в първите времена главната производствена дейност, като например построяването на храмове и т. н. в Египет, Индия, Мексико, е също в служба на боговете, както и продуктът принадлежи на боговете. Но самите богове не са били никога господари на труда. Не е била такъв господар и *природата*. Пък и какво противоречие би било наистина, ако човекът беше принуден толкова повече да се отказва — в угода на тези сили — от доставяната от производството радост и от насладата от продукта, колкото повече с труда си подчинява природата, колкото по-излишни стават чудесата на боговете поради чудесата на индустрията!

Това *чуждо* същество, на което принадлежат трудът и продуктът на труда, в служба на което е трудът и за наслада на което е определен продуктът на труда, може да бъде само самият *човек*.

Ако продуктът на труда не принадлежи на работника, ако му противостои като чужда сила, това е възможно само при положение, че продуктът принадлежи на *друг човек извън работника*. Ако дейността на работника е за него самия мъка, за други тя трябва да е *наслада* и жизнерадост. Не боговете, не природата, а само самият човек може да бъде тази чужда сила над човека.

Нека се има предвид още изтъкнатата преди теза, че отношението на човека към самия себе си става за него *предметно, дей-*

ствително едва посредством отношението му към другия човек. И така, ако човекът се отнася към продукта на своя труд, към своя опредетен труд като към *чужд, враждебен*, мощен, независим от него предмет, тогава той се отнася към него така, че друг, чужд, враждебен на него, мощен, независим от него човек е господарят на този предмет. Ако той се отнася към своята собствена дейност като към принудителна дейност, тогава той се отнася към нея като към дейност в служба, под господството, принудата и игото на друг човек.

Всяко самоотчуждение на човека от себе си и от природата се проявява в такова отношение към други, различни от него хора, в каквото той поставя себе си и природата. Затова религиозното самоотчуждение се проявява по необходимост в отношението на мирянина към духовника, или пък — тъй като тук се касае до интелектуалния свят — към някой посредник и т. н. В практическия действителен свят самоотчуждението може да се прояви само посредством практическото, действително отношение към други хора. Самото средство, с помощта на което става отчуждението, е *практическо* средство. И така, посредством отчуждения труд човекът поражда не само своето отношение към предмета и акта на производството като към чужди и враждебни на него сили; той поражда и отношението, в което други хора се намират към неговото производство и неговия продукт, а също и отношението, в което се намира той към тези други хора. Както превръща собствената си производствена дейност в свое «дереализиране», в свое наказание, както допуска собствения си продукт да мине в загуба, да е продукт, който не му принадлежи, така поражда и господството на този, който не произвежда, над производството и над продукта. Като отчуждава от себе си своята собствена дейност, той предоставя на чуждия човек дейността, която не е присъща на този човек.

Досега разглеждахме това отношение само с оглед на работника, а по-късно ще го разгледаме с оглед на не-работника.

И така, посредством *отчуждения труд*, работникът поражда отношението към този труд на човек, чужд на труда и стоящ извън него. Отношението на работника към труда поражда отношението на капиталиста към същия труд, или както другояче бихме го нарекли господаря на труда. Следователно *частната собственост* е продукт, резултат, необходима последица от *отчуждения труд*, от външното отношение на работника към природата и към самия себе си.

Понятието *частна собственост* се извежда следователно посредством анализ от понятието *отчужден труд*, т. е. *отчужден човек*, отчужден труд, отчужден живот, отчужден човек.

Ние наистина получихме понятието *отчужден труд* (*отчужден живот*) от политическата икономия като резултат от *движение-*

то на частната собственост. Но при анализа на това понятие става ясно, че частната собственост — когато тя се проявява като основа, като причина на отчуждения труд — е всъщност, напротив, последница от този труд, както и боговете първоначално не са причината, а следствието от заблудата на човешкия разсъдък. По-късно това отношение се променя във взаимодействие.

Едва в последната, кулминационната точка на развитието на частната собственост отново се разкрива тази нейна тайна, а именно, от една страна, че частната собственост е *продукт* на отчуждения труд, и — от друга страна, — че тя е *средството*, с което трудът се отчуждава, *реализацията на това отчуждение*.

Това развитие хвърля веднага светлина върху различни досега неразрешени колизии.

1) Политическата икономия изхожда от труда, защото той е самата душа на производството, но въпреки това тя не дава на труда нищо, а на частната собственост — всичко. Прудон направи изводи от това противоречие в полза на труда против частната собственост. Но за нас е ясно, че това привидно противоречие е противоречие на *отчуждения труд* със самия себе си и че политическата икономия само е формулирала законите на отчуждения труд.

Ето защо за нас е ясно също, че *работна заплата* и *частна собственост* са идентични, защото работната заплата, където продуктът, предметът на труда, заплаща самия труд, е само необходима последица от отчуждението на труда, както пък в работната заплата и трудът не се явява като самоцел, а като слуга на възнаграждението. По-късно ще се занимаем подробно с това, а сега да направим само още няколко из[XXVI]вода.

Насилствено *повишаване на работната заплата* (да оставим настрана всички други трудности, да оставим настрана, че и това повишаване като аномалия само насилствено би могло да се задържи) не би било нищо друго освен едно по-добро *заплащане на работите* и не би извоювало нито на работника, нито на труда тяхното човешко предназначение и достойнство.

А дори и *равенството на работната заплата*, както иска това Прудон, би превърнало само отношението на сегашния работник към неговия труд в отношение на всички хора към труда. В такъв случай обществото се схваща като абстрактен капиталист⁴⁰.

Работната заплата е непосредствена последица от отчуждения труд, а отчужденият труд е непосредствената причина на частната собственост. Ето защо с отпадането на едната страна трябва да отпадне и другата.

2) От отношението на отчуждения труд към частната собственост следва по-нататък, че еманципацията на обществото от частната

собственост и т. н., от робството, приема *политическата* форма на *еманципация на работниците*, не в смисъл, че се касае само за тяхната еманципация, а защото в тяхната еманципация се съдържа общочовешката еманципация, а тази последната пък се съдържа в еманципацията на работниците, защото цялото човешко робство се съдържа в отношението на работника към производството и всички робски отношения са само видоизменения и последици от това отношение.

Както чрез *анализ* получихме от понятието *отчужден* труд понятието *частна собственост*, така могат да бъдат развити с помощта на тези два фактора всички политико-икономически *категории* и във всяка категория, като например търговията [Schacher], конкуренцията, капитала, парите, ще намерим отново само *определен* и *развит* израз на тези първи основи.

Но преди да разгледаме тези категории, нека се опитаме да решим още две задачи.

1) Да определим *всеобщата същност на частната собственост*, появила се като резултат от отчуждения труд, в нейното отношение към *истински човешката и социална собственост*.

2) Ние приехме като факт *отчуждението на труда* и анализирахме този факт. А сега питаме, как *човекът* стига дотам да *отчужди своя труд*? Как е залегнало това отчуждение в същността на човешкото развитие? За решаване на задачата направихме вече много, като превърнахме въпроса за *произхода на частната собственост* във въпроса за отношението на *отчуждения* труд към хода на развитието на човечеството. Защото когато говорим за *частна собственост*, ние си мислим, че имаме работа с нещо извън човека. А когато говорим за труда, тогава имаме работа непосредствено със самия човек. Тази нова постановка на въпроса включва вече и неговото решение.

Към точка 1. Всеобща същност на частната собственост и нейното отношение към истински човешката собственост.

Отчужденият труд се разпада за нас на две съставни части, които взаимно се обуславят или които са само различни изрази на едно и също отношение: *присвояването* се оказва *отчуждение*, а *отчуждението* — *присвояване*, — придобиване на *истинско гражданство*.

Разгледахме едната страна, *отчуждения* труд по отношение на самия работник, т. е. *отношението на отчуждения труд към самия себе си*. Като продукт, като необходим резултат от това отношение намерихме *отношението на собственост на не-работника към работника и към труда*. Частната собственост като материален, обобщен израз на отчуждения труд обхваща двете отношения — *отно-*

шението на работника към труда и към продукта на неговия труд и към не-работника и отношението на не-работника към работника и към продукта на неговия труд.

След като видяхме, че по отношение на работника, който усвоява чрез труда природата, това усвояване се оказва отчуждение, самодейността — дейност за друг и дейност на друг, жизнеността се оказва принасяне в жертва на живота, производството на предмета — загуба на предмета в полза на чужда власт, на чужд човек, нека разгледаме сега отношението на този чужд на труда и на работника човек към работника, към труда и към предмета на труда.

Налага се да отбележим, първо, че всичко, което при работника е дейност на отчуждението, при не-работника е състояние на отчуждение.

Второ, че действителното, практическото отношение на работника в процеса на производството и към продукта (като душевно състояние) при противостоящия му не-работник е теоретично отношение.

[XXVII] Трето. Не-работникът прави против работника всичко, каквото прави работникът против самия себе си, но първият не прави против самия себе си онова, което прави против работника.

Да разгледаме по-подробно тези три отношения*. [XXVII]

* Тук прекъсва текстът на останалия незавършен първи ръкопис. Нем. ред.

[В Т О Р И Р Ъ К О П И С]

[ОТНОШЕНИЕТО НА ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ]

[.] [XL] образува лихви за неговия капитал⁴⁷. Това, че капиталът е напълно загубилият себе си човек, туй съществува субективно в лицето на работника, както обективно съществува в лицето на капитала, че трудът е загубилият себе си човек. Но *работникът* има нещастие то да е *жив* и затова *нуждаещ се капитал*, който всеки момент, когато не работи, губи своите лихви, а с това и своя живот. Като капитал *стойността* на работника расте в зависимост от търсенето и предлагането, а и *физически* неговото *съществуване*, неговият *живот* се е възприемал и се възприема като предлагане на *стока* — като всяка друга стока. Работникът произвежда капитала, капиталът произвежда работника, следователно работникът произвежда самия себе си и човекът като *работник*, като *стока* е продукт на цялото движение. Човекът, който не е нищо повече от *работник*, разполага като работник със своите човешки качества само доколкото са необходими за *чуждия* на него капитал. Но понеже работникът и капиталът са чужди един на друг, затова тяхното отношение е безразлично, външно и случайно и по необходимост тази отчужденост се оказва също *реална*. Така че хрумне ли на капитала — по необходимост или произволно — да не съществува за работника, тогава и самият работник вече престава да съществува за себе си, той *няма* работа, затова *няма* и работна заплата, а тъй като води съществуване не *като човек*, а *като работник*, нека гине, нека мре от глад и т. н. Работникът съществува само дотолкова като работник, доколкото съществува *за себе си* като капитал, и той съществува само дотолкова като капитал, доколкото е *налице за него* някакъв *капитал*. Съществуването на капитала е *негово* съществуване, негов *живот*, така както то определя съдържанието на живота му по безразличен за него начин. Затова политическата икономия не поз-

нава незаетия работник, човека на труда, доколкото той се намира извън тези трудови отношения. Измамникът, мошеникът, просякът, незаетият, гладуваният, мизерстващият и престъпният човек на труда — това са *образи*, които съществуват не за *политическата икономия*, а само за други очи — за очите на лекаря, съдията, гробаря, надзирателя по просията и т. н., това са призраци извън нейния обсег. Ето защо потребностите на работника са за нея само *потребност през време на работата* да го издържа, и то само дотолкова, че *поколението на работниците* да не измре. Затова работната заплата има напълно същия смисъл както *поддържането, държането в исправност* на всеки друг производствен инструмент, както *потреблението на капитала* изобщо, което е необходимо за възпроизвеждане на капитала заедно с лихвите, както маслото, с което се смазват колелата, за да се поддържат в движение. Следователно работната заплата спада към необходимите *разходи* на капитала и на капиталиста и не бива да излиза извън границите на тази необходимост. Затова английските фабриканти са постъпвали съвсем последователно, когато преди въведения в 1834⁴⁸ г. нов закон за бедните — Amendment bill — приспадали от работната заплата на работника получените от него за сметка на данъка в полза на бедните социални помощи и гледали на тях като на съставна част от работната заплата.

Производството произвежда човека не само като *стока*, *човека-стока*, човека в определението на *стока*, то го произвежда, съгласно това определение, като *обезчовечено същество* — както *духовно*, така и физически. — Безнравственост, израждане, затъпяване на работниците и на капиталистите. — Продукт на производството е *стоката със самосъзнание и самостоятелна дейност*. . . *човекът-стока*. . . Голям напредък на Рикардо, Мил и т. н. в сравнение със Смит и Сей е, че обявяват *съществуването* на човека — по-голямата или по-малката човешка производителност на тази стока — за *безразлично* и дори за *вредно*. Истинската цел на производството било не колко работници издържал даден капитал, а каква лихва носел, каква била сумата на годишните *спестявания*. Голям и последователен напредък на най-новата [XLI] английска политическа икономия⁴⁹ е също така и това, че тя — която издига *труда* в *единствен* принцип на политическата икономия — същевременно разкрива с пълна яснота *обратната пропорция* между работната заплата и лихвите от капитала и че обикновено капиталистът можел да спечели само чрез намаляване на работната заплата, и обратно. Не ощетяване на консуматора, а взаимното ощетяване на капиталист и работник било *нормалното* отношение. — Отношението на частната собственост съдържа в себе си латентно отно-

шението на частната собственост като труд и отношението ѝ като *капитал*, както и *взаимозависимостта* на тези две отношения. Производството на човешката дейност като труд, следователно като дейност съвсем чужда на себе си, на човека и на природата и затова съвсем чужда на съзнанието и на жизнената проява, *абстрактното* съществуване на човека като само *човек на труда*, който поради това всекидневно може да се сгромоляса от изпълнено нищо в абсолютното нищо, в своето обществено и затова своето действително небитие, — както и, от друга страна, производството на предмета на човешката дейност като *капитал*, където е *заличена* всяка естествена и обществена определеност на предмета, частната собственост е загубила своето естествено и обществено качество (т. е. загубила е всички политически и обществени илюзии и не е смесена с никакви *привидно* човешки отношения) и където *един и същ капитал* остава в най-разнообразното естествено и обществено съществуване *един и същ*, напълно е безразличен по отношение на своето *действително* съдържание — тази противоположност, доведена до крайност, е по необходимост върхната точка, висшата степен и краят на цялото това отношение.

Затова друго велико дело на новата английска политическа икономия е определянето на поземлената рента като разлика между лихвите от най-лошо и най-добре обработваната земя и доказването на романтичната самонизма на поземления собственик: неговата мнима социална важност и мнимата идентичност на неговите интереси с интересите на обществото — мисъл, поддържана след физиократите и от *Адам Смит*³⁷. Така тя предугади и подготви онова реално движение, което ще превърне поземления собственик в съвсем обикновен, прозаичен капиталист, и по този начин ще опрости, изостри противоположността, а заедно с това ще ускори нейното премахване. *Земята* като земя и *поземлената рента* като *поземлена рента* изгубват с това своята *съсловна разлика* и се превръщат в нищо неговорещи или по-скоро говорещи само с езика на парите *капитал* и *лихви*. — *Разликата* между капитал и земя, между печалба и поземлена рента, между тези двете и работна заплата, между *индустрия* и *земеделие*, между *движима* и *недвижима* частна собственост е все още *историческа*, а не залегнала в самата същност на нещото: *фиксиран* исторически момент на създаването и възникването на противоположността между капитал и труд. В противоположност на *недвижимата* поземлена собственост в индустрията и т. н. са намерили израз само начинът на появата и противоположността, в която се е развивала индустрията по отношение на земеделието. Като *особен вид* труд, като *съществуваща, важна, обхващаща целия живот* разлика, тази разлика съществува само докато индустрията

(градският живот) се изгражда в *противоположност* на земевладението (на аристократичния феодален живот) и носи още в самата себе си феодалния характер на своята противоположност във форма на монопол, цех, гилда, корпорация и т. н.; в рамките на тези определения трудът още има *привидно обществено* значение, още има значението на *действителна* общност (Gemeinwesen), той още не е преминал в *безразличие* по отношение на своето съдържание и в пълно битие за самия себе си, т. е. в абстракция от всяко друго битие, и затова още не е преминал и в капитал, *получил свобода на действие*.

[XLII] Но неизбежно *развитие* на труда е получила свобода на действие и като такава конституирана за себе си *индустрия*, както и *получилият свобода на действие капитал*. Надмощието на индустрията над противопоставящото ѝ се земевладение проличава веднага в появата на *агрикултурата* като истинска индустрия, докато по-рано тя предоставяше главната работа на земята и на *роба* на тази земя, чрез която той изграждаше самия себе си. С превръщането на роба в *свободен* работник, т. е. в *наемен работник*, земевладелецът се превръща сам по себе си във владетел-индустриалец (Industrieherr), в капиталист, като това превръщане става на първо време чрез междинното звено — *арендатора*. Но *арендаторът* е представителят, разкритата *тайна* на поземления собственик, само благодарение на арендатора поземленият собственик има *политико-икономическо* битие, съществува като частен собственик — защото поземлената рента на неговата земя се дължи само на конкуренцията между арендаторите. — И така, земевладелецът всъщност е станал вече в лицето на *арендатора обикновен* капиталист. А това превръщане неизбежно се извършва и в действителност — занимаващият се със земеделие капиталист, арендаторът, неизбежно ще стане земевладелец или обратно. *Индустриалните машинации* на арендатора са индустриални машинации на *поземления собственик*, защото битието на първия определя битието на втория.

Но като си спомнят за противоположното си възникване, за произхода си, тогава: поземленият собственик вижда в капиталиста вчерашния си надменен, независим и забогатял роб, капиталист, застрашаващ самия него — вече също *капиталист*; капиталистът пък вижда в поземления собственик вчерашния си хайлазуващ и жесток егоистичен господар, той знае, че същият като капиталист наврежда на неговите интереси, но и съзнава, че все пак на индустрията дължи цялото си сегашно обществено значение, своето имущество и своите удоволствия; капиталистът вижда в лицето на поземления собственик противоположността на *свободната* индустрия и на *свободния*, независим от каквото и да било природно определение капитал. Тази противоположност е крайно ожесточена и двете

страни си казват взаимно истината. Достатъчно е само да се прочетат нападите на недвижимата собственост срещу движимата и обратното, за да получи човек ясна представа за взаимните им низости. Поземленият собственик изтъква аристократичния произход на своята собственост, феодалното си минало и своите реминисценции, поезията на възпоменанията, своята мечтателност, своето политическо значение и т. н., а говори ли с езика на политическата икономия: земеделието било *единствено* производително. Същевременно той рисува своя противник като *паричен мошеник*, и то: хитър, пазарящ се, посредничещ измамник; алчен, продажен размирник; безсърдечен и бездушен, отчужден от общността и свободно търгуващ с интересите ѝ; лихварствуващ, сводничещ, лакейничещ, ловък, разкрасяващ лъстец; престъпен мошеник, причиняващ, подхранващ, подпомагащ конкуренцията, а с това и пауперизма, предизвикващ разпадане на всички социални връзки; *паричен мошеник* без чест, без принципи, без поезия, лишен от субстанция, от всичко. (Вж. между другите физиократа *Bergasse*, когото Камил Демулен вече бичува в своя седмичник «*Révolutions de France et de Brabant*», вж. фон Финке, Ланциоле, Халер, Лео*, Козегартен, вж. и *Сисмонди*). Движимата собственост от своя страна сочи чудесата на индустрията и на движението, тя е рожба на новото време и негова законна родна дъщеря; тя съжالياва своя противник като *несъзнаващ* своята същност (и това е съвсем вярно) тъпак, който иска да постави на мястото на моралния капитал и свободния труд грубата неморална сила и крепостничеството; тя го рисува като някакъв Дон Кихот, който скривал под булото на *прямотата, честността, общия интерес и постоянството* неспособността за движение, ненамереността, жажда за наслади, егоизма, специалния интерес, злонамереността, тя го обявява за обигран *монополист*. Неговите реминисценции, неговата поезия, неговата мечтателност тя заглушава с историческо и саркастично изреждане на низостта, жестокостта, разхищенията, проституцията, безчестието, анархията, метежа, разсадник на които били романтичните замъци.

[XLIII] Тя била дала на света политическата свобода, разбила оковите на гражданското общество, свързала хората от целия свят, създава човеколюбивата търговия, чистия морал, изтънченото обра-

* От друга страна, предвзетият теолог-старохегелнаец *Функе*, който, позовавайки се на господин Лео, разказва със сълзи на очи как при премахване на крепостничеството един роб отказал да престане да бъде *аристократическа собственост*. Вж. и «*Патриотични фантазии*» от *Юстус Мьозер*, която се отличава с това, че не излизат нито за миг извън ианвния, дребнобуржоазен «доморасъл», обикновен, ограничен хоризонт на еснафа и все пак са *чисти* фантазии. Това противоречие ги прави така привлекателни за немската душевност.

зование; тя била заменила грубите потребности на народа с цивилизовани и дала средствата за тяхното задоволяване, докато поземленият собственик — този бездееен и само пречещ спекулант със зърнени храни — оскъпява за народа най-необходимите средства за живот и с това принуждава капиталиста да повишава работната заплата, без да може да увеличава производителната сила; така че той пречи на увеличаването на годишния доход на нацията, на натрупването на капитали, т. е. на възможността да се осигури на народа работа и на страната — богатство, а накрая и съвсем отнема тази възможност; той водел работите към общ упадък и експлоаторски използвал *всички* предимства на съвременната цивилизация, без да допринесе каквото и да било за нея и без да се отказва и най-малко от своите феодални предразсъдъци. И най-последно: нека само погледнем на своя *арендатор* — той, за когото земеделното и самата земя съществуват само като подарен му източник на пари — и нека да кажем, не е ли той *лицемерно простодушен, мечтателен, хитър* мошеник, който в сърцето си и в действителност вече отдавна принадлежи на *свободната* индустрия, на *милата* търговия, колкото и много да се ежи срещу това и колкото и много да дърдори за исторически възпоменания и нравствени или политически цели. Всичко, което той привежда в своя полза, бе вярно само по отношение на *земеделеца* (капиталиста и ратаите), чийто *враг* е по-скоро *поземленият собственик*. Следователно той привежда доказателства против самия себе си. *Без* капитал поземлената собственост била мъртва материя, материя без стойност. Културната победа на капитала се състояла именно в това, че вместо мъртвата материя, той откривал и създавал човешкия труд като източник на богатството. (Вж. Пол Луи Куре, Сен Симон, Ганил, Рикардо, Мил, Мак Кълък, Дестют дьо Траси и Мишел Шевалие.)

От *действителния* ход на развитието (да се вмъкне тук) следва неизбежната победа на *капиталиста*, т. е. на развитата частна собственост над неразвитата, половинчатата частна собственост над *поземления собственик*, както и изобщо вече трябва да победи движението над неподвижността, откритата, самоосъзнатата низост над скритата и неосъзнатата низост, *алчността* над *жаждата за наслаждения*, признатият неуморим, ловък егоизъм на *просвещението* над местния, обигран, наивен, инертен и фантастичен *егоизъм на суеверието*, както и *парите* — над другите форми на частната собственост.

Онези държави, които предугаждат отчасти опасността от напълно свободната индустрия, напълно чистия морал и напълно човоколюбивата търговия, се мъчат — но съвсем напразно — да задържат капитализирането на поземлената собственост.

Поземлената собственост за разлика от капитала е такава частна собственост, такъв капитал, който още е обременен с *местни* и политически предразсъдъци; капитал, не дошъл напълно на себе си от своята уплетеност със света, още *незавършен* капитал. В процеса на своето *световно изграждане* той трябва да достигне до своя абстрактен, т. е. *чист* израз.

Отношението на *частната собственост* е труд, капитал и тяхното взаимно отношение. Движението, което трябва да извършват съставките на това отношение, е следното:

Първо — *непосредствено* или *опосредствувано единство на двете*.

Капитал и труд в *началото* са още обединени; но след това, макар и разделени и отчуждени, взаимно се издигат и подпомагат като *положителни* условия.

[*Второ* —] *противоположност на двете*. Взаимно се изключват, за работника капиталистът е негово небитие и обратно; всеки от тях се стреми да изтръгне от другия неговото битие.

[*Трето* —] *противоположност на всяка съставка спрямо самата себе си*. Капитал = натрупан труд = труд. Като такъв се разпада на себе си и на своите *лихви*, а последните пък от своя страна — на *лихви* и *печалба*. Пълно пожертвуване на капиталиста. Той се смъква в работническата класа, както и работникът става капиталист — но само като изключение. Трудът като момент на капитала, като негов *разход*. И така, работната заплата е жертва от страна на капитала.

Трудът се разпада на себе си и на *работна заплата*. Самият работник е капитал, стока.

Враждебна взаимна противоположност. [XLIII]

[ТРЕТИ РЪКОПИС]

[ЧАСТНА СОБСТВЕНОСТ И ТРУД]

[I] към стр. XXXVI⁴⁹. Субективната същност на частната собственост, *частната собственост* като дейност за себе си, като *субект*, като *личност е трудът*. Следователно ясно е, че едва тази политическа икономия, която призна *труда* за свой принцип — *Адам Смит*, — за която следователно частната собственост вече не беше само *състояние* извън човека, — че тази политическа икономия трябва да се разглежда както като продукт на действителната *енергия* и на действителното *движение* на частната собственост (тя [тази политическа икономия] е осъзнатото самостоятелно движение на частната собственост, съвременната индустрия като самостоятелност), така и като продукт на съвременната *индустрия*; а, от друга страна, тя ускори, възвеличи и превърна в сила на *съзнанието* енергията и развитието на тази *индустрия*. Ето защо за тази просветена политическа икономия, която откри — в рамките на частната собственост — *субективната същност* на богатството, привържениците на монетарната система и на меркантилната система⁵⁰, които виждат в частната собственост някаква *само предметна* същност за човека, изглеждат като фетишисти, като католици. Затова *Енгелс* с право нарече *Адам Смит* *Лутер на политическата икономия*⁵¹. Както *Лутер* призна за същност на външния *свят религията, вярата* и затова се противопостави на католическото езичество: както премахна *външната* религиозност, като превърна религиозността във *вътрешна* същност на човека; както отрече намиращите се извън мирянина полове, защото премести попа в сърцето на миряните, така се премахва намиращото се извън човека и независимото от него — следователно възможно да се запази и утвърди само по някакъв външен начин — богатство, т. е. премахва се тази негова *външна безсмислена предметност*, като частната собственост се въплътява в самия човек, а самият човек

бива признат за нейна същност — но затова самият човек се поставя в зависимост от частната собственост, както при Лутер — в зависимост от религията. Така, че под привидното признаване на човека политическата икономия, принцип на която е трудът, е по-скоро само последователно прокарване на отричането на човека, като самият той не се намира вече във външно напрежение спрямо външната същност на частната собственост, а самият е станал това напрегнато същество на частната собственост. Онова, което по-рано беше *извън себе си битие*, реално отчуждение на човека, е станало само дело на отчуждението. Следователно, щом споменатата по-горе политическа икономия започва с привидното признаване на човека, на неговата самостоятелност, самодейност и т. н. и тъй като премества частната собственост в същността на самия човек, не може да бъде обусловена вече от местни, национални и т. н. определения на *частната собственост*, като *съществуващо извън нея същество*, развива следователно *космополитична*, всеобща, премахваща всякаква граница и всякаква връзка енергия, за да заеме тяхното място като *единствената* политика, всеобщност, граница и връзка, тогава при по-нататъшното развитие тя трябва да отхвърли тази *привидност*, да изпълне с *целия си цинизъм*, и тя прави това, като — без да обръща внимание на всички явни противоречия, в които я уплита това учение — разглежда много *по-едностранчиво*, но затова пък *по-рязко* и *по-последователно труда* като единствена същност на богатството; доказва, че изводите на това учение, в противоположност на онова първоначално схващане, са по-скоро *враждебни на човека* и най-после нанася смъртоносен удар на последната, *индивидуална, природна*, съществуваща независимо от движението на труда форма на частната собственост и източника на богатството — *поземлената рента*, станала вече напълно политико-икономически и затова неспособен за съпротива срещу политическата икономия израз на феодалната собственост. (Школа на Рикардо.) *Цинизмът* на политическата икономия не само расте относително от Смит през Сей до Рикардо, Мил и т. н., доколкото резултатите от *индустрията* изглеждат на последните по-развити и по-противоречиви, но те и в положителен смисъл винаги и съзнателно отиват в отчуждението по отношение на човека по-нататък от своите предходници, но само поради това, че тяхната наука се развива по-последователно и по-вярно. Като превръщат частната собственост в нейната дейна форма в субект, следователно едновременно превръщат човека в същност и същевременно човека като някакъв изрод (Unwesen) в същност, противоречието в действителността отговаря напълно на тази противоречива същност, която те са приели за принцип. Разпокъсаната [I] *действителност на индустрията* потвърждава техния *разпокъ-*

сан в себе си принцип, а ни най-малко не го опровергава. Та техният принцип е принципът на тази разпокъсаност.

Физиократичното учение на д-р Кене образува прехода от меркантилната система към Адам Смит. *Физиократизмът* е непосредствено *политико-икономическо* разлагане на феодалната собственост, но затова пък и непосредствено *политико-икономическо преобразяване*, възстановяване на тази феодална собственост, само че сега езикът ѝ не е вече феодален, а политико-икономически. Цялото богатство се разтваря в *земята и земеделието* (агрикултурата). Земята още не е *капитал*, тя е още *особена форма* на неговото съществуване, която имала значение във и *поради* своята природна особеност; но земята е все пак общ, природен *елемент*, докато меркантилната система признава само *благородния метал* като съществуване на богатството. Тъй че *предметът* на богатството, неговата материя, е достигнал веднага най-голямата всеобщност в *границата на природата* — доколкото той като *природа* е още непосредствено предметно богатство. А за *човека* земята съществува само чрез труда, земеделието. Следователно субективната същност на богатството вече се пренася в труда. Но същевременно земеделието е *единствено производителен* труд. Тъй че трудът още не се схваща в неговата всеобщност и абстрактност, той още е свързан с някой *специфичен елемент на природата* като със *своя материя*, затова се и признава само още в някой специфичен, *определен от природата начин на съществуване*. Поради това трудът е тъкмо *определено, специфично* отчуждение на човека, както и неговият продукт се схваща още като *определено богатство*, което се дължи много повече на природата, отколкото на самия труд. Земята се признава тук още като независимо от човека природно битие, още не като капитал, т. е. не като момент на самия труд. По-скоро трудът фигурира като *неин* момент. Но тъй като фетишизмът на предишното външно, съществуващо само като предмет богатство е сведен до един доста прост елемент на природата и същността на богатството е вече призната, макар и само отчасти, по особен начин — в неговото субективно съществуване, необходимата следваща крачка напред е опознаването на *всеобщата същност* на богатството и поради това издигането на труда в принцип в неговата пълна абсолютност, т. е. абстракция. На физиократите се доказва, че в икономическо отношение, т. е. единствено основателното, *агрикултурата* не се различава от никое друго производство, т. е., че не някакъв *определен* труд, не някакъв свързан със специфичен елемент труд, не някаква специфична проява на труда, а *трудът изобщо* е същността на богатството.

Като обявява труда за същност на богатството, физиократизмът отрича с това *особеното* външно, само предметно богатство. Но

за физиократите трудът е *субективна същност* само на поземлената собственост (те изхождат от вида на собствеността, който фигурира исторически като господстващ и признат); за тях само поземлената собственост става *отчужден човек*. Те премахват феодалния ѝ характер, като обявяват за нейна *същност производството* (земеделието); но като обявяват *земеделието за единствено* производство, те се отнасят отрицателно към света на индустрията, признават феодализма.

Ясно е, че вземем ли сега *субективната същност* на индустрията, която се изгражда в противоположност на поземлената собственост, т. е. като индустрия, тази същност включва в себе си и онази своя противоположност. Защото както индустрията обхваща премахнатата поземлена собственост, така пък нейната *субективна същност* обхваща същевременно *субективната същност на поземлената собственост*.

Както поземлената собственост е първата форма на частната собственост, както индустрията се противопоставя на първо време исторически на тази форма само като особен вид на собствеността — или по-скоро тя [индустрията] е освободен роб на поземлената собственост, — така този процес се повтаря при научното разбиране на *субективната същност на частната собственост, на труда*, а трудът се извява най-напред само като *земеделски труд*, но след това придобива значението на *труд* изобщо.

[III] Всяко богатство е станало *индустриално* богатство, *богатство на труда*, а *индустрията* е завършеният труд, така както *фабричната система* [das Fabrikwesen] е развитата същност на *индустрията*, т. е. на труда, и *индустриалният капитал* е завършената обективна форма на частната собственост.

Виждаме как едва сега частната собственост може да завърши своето господство над човека и в най-всеобща форма да стане световноисторическа сила.

[ЧАСТНА СОБСТВЕНОСТ И КОМУНИЗЪМ]

[1] *Към стр. XXXIX.* — Но противоположността между *липса на собственост* и *собственост* е още безразлична противоположност, която още не се взема в нейното *дейно отношение*, в нейното *вътрешно* отношение, още не се схваща като *противоречие*⁵², докато не се разбира като противоположност между *труда* и *капитала*. Тази противоположност може да се изрази в *първата* форма и без развито движение на частната собственост в древния Рим, в Турция и т. н. В тази форма тя още не се проявява като положена от самата частна собственост. Трудът обаче, субективната същност на частната собственост като изключване на собствеността, и капиталът, обективният труд като изключване на труда — това е *частната собственост* като нейно развито до противоречие отношение и затова енергично отношение, което тласка към разрешение.

Пак там. — Премахването на самоотчуждението протича по същия път, по който протича и самоотчуждението. Най-напред *частната собственост* се разглежда само откъм нейната обективна страна — но все пак трудът се смята за нейна същност. Затова нейната форма на съществуване е *капиталът*, който «като такъв» трябва да се премахне (Прудон). Или пък *особеният характер* на труда — като изравнен, раздробен и затова несвободен — се схваща като източник на *вредността* на частната собственост и на нейното отчуждено от човека битие — *Фурие*, който — подобно на физиократите — схваща също *земедельския труд* най-малкото като *отличен*⁵³, докато *Сен Симон*, обратно, обявява *индустриалния труд* като такъв за съществен и държи поради това за господството единствено на индустриалците и за подобряване положението на работниците⁵⁴. И, най-после, *комунизмът* е *положителният* израз на премахна-

тата частна собственост, на първо време той е *всеобщата* частна собственост⁵⁵. Като схваща това отношение в неговата *всеобщност*, комунизъмът е

1. в своята първа форма само *обобщение* и *завършек* на това отношение⁵⁶; като такъв той се проявява в двойна форма; веднъж господството на *вещната* собственост над него е толкова голямо, че той иска да унищожи *всичко*, което не може да бъде притежавано от всички като *частна собственост*; иска *насилствено* да се абстрахира от талант и т. н. Физическото, непосредственото *притежание* е за него единствена цел на живота и съществуването. Определението *работник* не се премахва, а се разширява върху всички хора; отношението на частната собственост остава отношение на общността към *вещния свят*; най-после това движение, насочено към противопоставяне *общата частна собственост* на *частната собственост*, се разкрива в животинската форма, като на *брака* (който наистина е *форма на затворената [exklusiv] частна собственост*) се противопоставя *общността на жените*, когато следователно жената става *обществена* и *обща* собственост. Може да се каже, че тази мисъл за *общността на жените* е *издадената тайна* на този още съвсем примитивен и неосмислен комунизъм. Както жената преминава от *брака* към *общата проституция**, така и целият свят на богатството, т. е. на предметната същност на човека, преминава от отношението на затворения брак с частния собственик към отношението на универсалната проституция с общността. Този комунизъм — тъй като отрича навсякъде *личността* на човека — е тъкмо само последователният израз на частната собственост, която е това отрицание. *Общата* и конституираща се като *власт завист* е прикритата форма, в която се създава *алчността* и се удовлетворява само по *друг* начин. При всяка частна собственост като такава са налице *поне* към *по-богата* частна собственост *завист* и *стремеж* към изравняване, така че тези последните съставляват дори същността на конкуренцията. Примитивният комунизъм е само *завършване* на тази *завист* и това *изравняване*, като се изхожда от *представата* за някакъв минимум. Той има *определена ограничена мярка*. Колко малко това *премахване* на частната собственост е истинско присвояване, доказва именно абстрактното отричане на целия свят на културата и на цивилизацията, връщането към *неестествената [IV] простотия* на *бедния*, *недодялан* и *без потребности човек*, който не само не се

* Проституцията е само *своеобразен* израз на *общото* проституиране на *работника*, а тъй като това проституиране представлява такова отношение, в което се оказва не само *онзи*, спрямо когото се върши действието, но и *извършителят*, като *гадостта* на последния е още по-голяма, то и капиталистът и т. н. попада под тази категория.

е издигнал над частната собственост, но дори не е и стигнал до нея⁶⁷.

Общността е само общност на *труда* и равенство на *работната заплата*, която се изплаща от колективния капитал, от *общността* като всеобщ капиталист. Двете страни на отношението са издигнати в *мислима* всеобщност; *трудът* — като призвание, включващо всеки един, *капиталът* — като призната всеобщност и сила на общността.

В отношението към *жената*, като към *жертва* и момиче за задоволяване похотта на общността, е изразена безкрайната деградация, в която човекът се намира по отношение на самия себе си, защото тайната на това отношение има своя *недвусмислен*, решителен, *явен*, открит израз в отношението на *мъжа* към жената и в *начина*, по който се схваща *непосредственото, естествено* родово отношение. Непосредственото, естествено, необходимо отношение на човека към човека е *отношението на мъжа* към *жената*. В това *естествено* родово отношение отношението на човека към природата е непосредственото му отношение към човека, както отношението към човека е непосредственото му отношение към природата, собственото му *природно* предназначение. Така че в това отношение *проличава сетивно*, като нагледен *факт*, доколко човешката същност е станала за човека *природа* или доколко природата е станала човешка същност на човека. Следователно по това отношение може да се съди за цялостното културно ниво на човека. От характера на това отношение се вижда доколко човекът е станал *родово същество*, станал е *човек* и се има за човек; отношението на мъжа към жената е най-естественото отношение на човека към човека. Тъй че в него проличава доколко *естественото* поведение на човека е станало *човешко*, или доколко *човешката* същност е станала за него *естествена* същност, доколко неговата *човешка природа* е станала за него *природа*. В това отношение проличава също доколко *потребността* на човека е станала *човешка* потребност, следователно доколко *другият* човек като човек е станал за него потребност, доколко той в своето най-индивидуално битие е същевременно обществено същество.

Първото положително премахване на частната собственост, *примитивният* комунизъм, е следователно само *форма на проява* на низостта на частната собственост, която иска да се утвърди като *положителна общност*.

2) Комунизмът (α) още от политическо естество, демократичен или деспотичен; β) с премахване на държавата, но същевременно още незавършен и все още под влияние на частната собственост, т. е. на отчуждението на човека. И в двете форми комунизмът вече знае, че той е реинтеграция или връщане на човека при себе си, премахване на човешкото самоотчуждение, но тъй като още не е схванал по-

ложителната същност на частната собственост, както и не е разбрал човешката природа на потребността, той също се намира в плен на частната собственост и е заразен от нея. Наистина, той схваща понятието частна собственост, но още не и нейната същност.

3) *Комунизмът* като *положително* снемане на *частната собственост* — *самоотчуждение* на човека и затова като действително *присвояване* на *човешката* същност чрез и за човека; затова като *пълно*, станало съзнателно и в рамките на цялото богатство на досегашното развитие възвръщане на човека към самия себе си като *обществен*, т. е. човечен човек. Този комунизъм като завършен натурализъм = хуманизъм, като завършен хуманизъм = натурализъм; той е *истинското* разрешение на противоречието между човека и природата и между човека и човека, истинското разрешение на спора между съществуване и същност, между предметяване и самоутвърждаване, между свобода и необходимост, между индивид и род. Той е разрешената загадка на историята и знае, че той е това разрешение⁵⁸.

[V] Ето защо цялото движение на историята е както *действителен* акт на неговото създаване — актът за раждане на неговото емпирично битие, — така пък за неговото мислещо съзнание и *доловеното* и *опознато* движение на неговото *ставане*, докато посоченият по-горе, още незавършен комунизъм търси в отделните противостоящи на частната собственост формации на историята *историческо* доказателство за себе си, доказателство в съществуващото, като откъсва отделни моменти от движението (Кабе, Вилгардел и др. особено обичат да яздат този кон) и ги фиксира като доказателства за своето историческо пълнокръвие, с което само доказва, че значително по-голямата част от това движение противоречи на неговите твърдения и че ако той някога си е съществувал, именно неговото *минало* битие опровергава претенцията за *същността*.

Лесно може да се прозре необходимостта, че цялото революционно движение намира както своята емпирична, така и своята теоретична основа в движението на *частната собственост*, в икономиката.

Тази *материална*, непосредствена *сетивна* частна собственост е материален сетивен израз на *отчуждения човешки* живот. Нейното движение — производството и потреблението — е *сетивно* разкриване на движението на досегашното производство, т. е. осъществяване или действителност на човека. Религия, семейство, държава, право, морал, наука, изкуство и т. н. са само *особени* видове производство и попадат под неговия всеобщ закон. Ето защо *положителното* премахване на *частната собственост*, като присвояване на *човешкия* живот, е *положително* премахване на всяко отчуждение,

т. е. връщане на човека от религията, семейството, държавата и т. н. към неговото *човешко*, т. е. *обществено* битие. Религиозното отчуждение като такова става само в областта на *съзнанието*, във вътрешния мир на човека, но икономическото отчуждение е отчуждението на *действителния живот* — затова премахването на отчуждението обхваща двете страни. Ясно е, че движението при различните народи се насочва *първоначално* към една от двете страни съответно на това, дали истински *признатият* живот на народа протича повече в съзнанието или във външния свят, дали той е повече идеален или реален живот. Комунизмът започва веднага (*Оуен*)⁵⁹ с атеизма, но на първо време атеизмът е все още далеч от *комунизма*, пък и този атеизъм е още повече абстракция. Ето защо филантропията на атеизма първоначално е само *философска* абстрактна филантропия, докато филантропията на комунизма веднага още е *реална* и непосредствено готова за *действие*.

Видяхме как при предпоставката на положително премахнатата частна собственост човекът произвежда човека — самия себе си и другия човек; как предметът, който непосредствено е продукт на дейността на неговата индивидуалност, е същевременно негово собствено битие за другия човек, битие на този друг човек и битие на последния за първия. Но както материалът на труда, така и човекът като субект са и резултат, и изходна точка на движението (а че те трябва да са тази *изходна точка*, тъкмо в това се състои историческата *необходимост* на частната собственост). Следователно *общественият* характер е всеобщият характер на цялото движение; *както* самото общество произвежда *човека* като *човек*, така и обществото е *произведено* от човека. Дейността и ползването са както по своето съдържание, така и по *начин на съществуване обществени, обществена* дейност и *обществено* ползване. *Човешката* същност на природата е налице едва за *обществения* човек; защото едва тук тя е за него *звено* с човека, негово битие за другия и битие на другия за него, жизнен елемент на човешката действителност; едва тук тя е *основа* на неговото собствено *човешко* битие. Едва тук неговото *природно* битие е станало негово *човешко* битие, а природата е станала за него човек. Следователно *обществото* е завършеното същностно единство [Wesenseinheit] на човека с природата, истинско възкресение на природата, осъщественият натурализъм на човека и осъщественият хуманизъм на природата.

[VI] Обществената дейност и общественото ползване не съществуват в никакъв случай *само* във формата на *непосредствена* колективна дейност и непосредствено *колективно* ползване, макар че *колективната* дейност и *колективното* ползване, — т. е. дейността и ползването, които се изявяват и утвърждават непосредствено в

действително общуване с други хора, — ще са налице навсякъде, където този *непосредствен* израз на колективността е залегнал в същината на съдържанието на тази дейност и това ползване и съответствува на неговата природа.

Но дори и когато се занимавам с *научна* и друга подобна дейност — дейност, която рядко мога да извършвам в непосредствено общуване с други, дори и тогава аз се занимавам с *обществена* дейност, защото действам като *човек*. Не само материалът на моята дейност ми е даден (както дори езикът, на който работи мислителят) като обществен продукт, но и моето *собствено* битие е обществена дейност; затова онова, което правя от себе си, правя го от себе си за обществото и със съзнанието си на обществено същество.

Моето *всеобщо* съзнание е само *теоретичната* форма на онова, чиято *жива* форма са *реалната* колективност, обществената същност, докато днес *всеобщото* съзнание е абстракция от действителния живот и като такава абстракция то враждебно му се противопоставя. Затова и *дейността* на моето всеобщо съзнание — като такава — е мое *теоретично* битие като обществено същество.

Преди всичко трябва да се отблъгва да се противопоставя отново «обществото» като абстракция на индивида. Индивидът е *обществено същество*. Затова всяка изява на неговия живот — дори и ако не се появява в непосредствената форма на *колективна изява* на живот, т. е. извършена едновременно заедно с други — е изява и утвърждаване на *обществения живот*. Индивидуалният и родовият живот на човека не са *различни*, колкото и начинът на съществуване на индивидуалния живот да е — и то по необходимост — една повече *особена* или повече *всеобща* форма на родовия живот, или колкото и родовият живот да е един повече *особен* или *всеобщ* индивидуален живот.

Като *родово съзнание* човекът утвърждава своя реален *обществен живот* и само повтаря в мисленето своето действително битие, както и обратно, родовото битие се утвърждава в родовото съзнание и в своята всеобщност, като мислещо същество, съществува за себе си.

Поради това — колкото човекът и да е *особен* индивид, а тъкмо неговата особеност го прави индивид и действително *индивидуално* колективно същество — той е също и *тоталността*, идеалната тоталност, субективното за себе си битие на мислимото и чувствуваното общество, както и в действителност той съществува както като съзерцание на общественото битие и като действително ползване на последното, така и като тоталност на изява на човешки живот.

И така, мислене и битие наистина са *различни*, но същевременно те се намират в *единство* помежду си.

Смъртта изглежда като сурова победа на рода над определе-

ния индивид и сякаш противоречи на тяхното единство; но определеният индивид е само *определено родово същество* и като такава — смъртен.

4) Както *частната собственост* е само сетивен израз на това, че човек става едновременно *предметен* за себе си, а заедно с това, обратно, става чужд за себе си и безчовечен предмет, че неговата изява на живота е негово отчуждение от живота, неговото реализиране — негово дереализиране, една *чужда* действителност, така и положителното премахване на частната собственост — т. е. сетивното присвояване на човешката същност и на човешкия живот, на предметния човек и на човешките *произведения* за човека и от човека — трябва да се *схваща* не само в смисъл на *непосредственото*, едностранчиво *ползване*, не само в смисъл на *притежаване*, в смисъл на *владееене*. Човекът си присвоява своята всестранна същност по всестранен начин, т. е. като цялостен човек. Всяко от неговите *човешки* отношения към света: зрение, слух, обоняние, вкус, осезание, мислене, съзерцание, чувствуване, искане, дейност, любов, накратко — всички органи на неговата индивидуалност, както и органите, които непосредствено, по своята форма, съществуват като обществени органи, [VII] в своето *предметно* отношение или в своето *отношение към предмета* са присвояване на същия. Присвояването на *човешката* действителност, нейното отношение към предмета е *осъществяване на човешката действителност**, човешка *действителност* и човешко *страдание*, защото страданието, човешки схванато, е самопотребление на човека.

Частната собственост ни е направила толкова глупави и едностранчиви, че един предмет е *наш* само тогава, когато го притежаваме [haben], т. е. когато той съществува за нас като капитал или когато го обладаваме непосредствено, ядем го, прием го, носим го на тялото си, обитаваме го и т. н. — накратко, когато го *употребяваме*. Макар че самата частна собственост *схваща* от своя страна всички тези непосредствени осъществявания на притежанието само като *средство* за живот, а животът, на който те служат като средство, е *животът на частната собственост* — труд и капитализиране.

Ето защо мястото на *всички* физически и *духовни* чувства е заело простото отчуждение на *всички* тези сетива — усетът за *притежание*. До такава абсолютна бедност трябваше да бъде сведена човешката същност, за да породи от себе си своето вътрешно богатство. (За категорията *притежание* (das Haben) вж. Хес в «21 коли».)⁶⁰

Ето защо премахването на частната собственост е пълно *осво-*

* Затова човешката действителност е така многообразна, както са многообразни *определенията* на човешката *същност* и на човешките *дейности*.

бождение на всички човешки сетива и качества; но то е такова осво-бождение тъкмо поради това, че тези сетива и качества са станали човешки както субективно, така и обективно. Окоето е станало човешко око, както неговият предмет е станал обществен, човешки предмет — създаден от човека за човека. Затова сетивата са станали непосредствено в своята практика теоретици. Тяхното отношение към нещото е заради нещото, но самото това нещо е предметно човешко отношение към самото себе си и към човека* и обратно. Поради това потребността или ползването са загубили своята егоистична природа, а природата — голата си ползност, тъй като ползата е станала човешка полза.

Така също сетивата и ползването на другите хора са станали мое собствено достояние. Ето защо освен тези непосредствени органи се образуват обществени органи във формата на общество, така например дейността непосредствено в общуването с други и т. н. е станала орган на проява на моя живот и начин на присвояване на човешкия живот.

Ясно е, че човешкото око възприема другояче в сравнение с грубото, нечовешко око, човешкото ухо — другояче в сравнение с грубото, неразвито ухо и т. н.

Видяхме: човекът не се загубва в своя предмет само тогава, когато този предмет става за него човешки предмет или опредметен човек. Това е възможно само ако този предмет става за него обществен предмет, а самият той става за себе си общественно същество, както и обществото става за него същност в този предмет.

Ето защо както навсякъде, от една страна, предметната действителност става за човека в обществото действителност на човешките същностни сили, човешка действителност и поради това и действителност на неговите собствени същностни сили — всички предмети стават за него опредметяване на самия себе си, предмети, които утвърждават и реализират неговата индивидуалност, стават негови предмети, т. е. предмет става самият той. Как те стават за него негови предмети, това зависи от природата на предмета и от природата на отговарящата ѝ същностна сила; защото тъкмо определеността на това отношение образува особеня, действителен начин на утвърждение. Окоето възприема другояче един предмет в сравнение с ухото и предметът на окоето е друг в сравнение с предмета на ухото. Своеобразността на всяка същностна сила е тъкмо нейна своеобразна същност, следователно и своеобразен начин на нейното опредметяване, на нейното предметно-действително живо битие.

* Практически към нещото мога да се отнасям човешки само ако нещото се отнася към човека човешки.

Ето защо не само в мисленето, [XIII] но [и] с всички сетива човекът се утвърждава в предметния свят.

От друга страна: субективно схванато: както едва музиката пробужда музикалния усет на човека, както за немузикалното ухо най-хубавата музика няма смисъл, не е предмет за него, защото мой предмет може да бъде само утвърждението на една от моите същностни сили, т. е. той може да съществува за мене само така, както съществува за себе си моята същностна сила като субективна способност, защото смисълът за мен на един предмет (той има смисъл само за съответстващото му сетиво) стига точно дотам, докъдето стига *моето* сетиво, затова сетивата на обществения човек са *други* сетива в сравнение със сетивата на необществения; едва в резултат от предметно разгърнатото богатство на човешкото същество за пръв път биват отчасти развити, отчасти породени богатството на субективната *човешка* сетивност, едно музикално ухо, едно око за красотата на формата, накратко — *сетива*, способни за човешкото ползване; сетива, които се утвърждават като *човешки* същностни сили. Защото не само петте сетива, но и така наречените духовни сетива, практическите сетива (воля, любов и т. н.), с една дума, *човешкото* сетиво, човечността на сетивата, се появява едва посредством битието на своя предмет, посредством *очовечената* природа. *Образуването* на петте сетива е работа на цялата досегашна световна история. Скочаното от грубата практическа необходимост *сетиво* има само *ограничен* смисъл. За изгладнелия човек не съществува човешката форма на храната, а само нейното абстрактно битие като храна; тя би могла също така да бъде налице и в най-груба форма и не може да се каже по какво се различава това приемане на храната от *животинското* приемане на храната. Угриженият, нуждаещ се човек няма *сетиво* и за най-красивата гледка; търговецът на минерали вижда само меркантилната стойност на минерала, но не и неговата красота и своеобразна природа; той няма минералогично сетиво; и така, предназначението на предметяването на човешката същност както в теоретично, така и в практическо отношение е както да прави сетивата на човека *човешки*, така и да създаде за цялото богатство на човешката и природната същност съответно *човешко сетиво*.

Както посредством движението на *частната собственост*, на нейното богатство и нищета — на материалното и духовното богатство, на материалната и духовната нищета — формиращото се общество намира целия материал за това *образуване*, така и *формираното* се общество произвежда като своя постоянна действителност човека в цялото това богатство на неговото същество, *богатия*, *всестранен* и *дълбоко осмислен* човек.

Виждаме как субективизъм и обективизъм, спиритуализъм и

материализъм, дейност и страдание едва в общественото състояние губят своята противоположност, а с това и своето битие като такива противоположности; виждаме как разрешаването на самите *теоретични* противоположности е възможно само по *практически* начин, само посредством практическата енергия на човека, и затова тяхното разрешаване не е в никакъв случай задача само на познанието, а е *действителна* житейска задача, която *философията* не можеше да реши, тъкмо защото я схващаше като *само* теоретична задача.

Виждаме, че историята на *индустрията* и формирането се *предметно* битие на индустрията представляват *разтворената* книга на *човешките същностни сили*, сетивно намиращата се пред нас човешка *психология*⁰¹, която досега се е схващала не в нейната взаимовръзка със *същността* на човека, а винаги само в едно външно отношение на полезност, защото — движейки се в границите на отчуждението — хората са могли да схващат само всеобщото битие на човека, религията, или историята в нейната абстрактно-всеобща същност като политика, изкуство, литература и т. н., [IX] като *действителност* на човешките същностни сили и като *човешка родова дейност*. В *обикновената, материална индустрия* (— която може да се схваща също като част от посоченото по-горе всеобщо движение, както пък самото то може да се схваща като *особена* част от индустрията, понеже всяка човешка дейност е била досега труд, т. е. индустрия, отчуждена от самата себе си дейност —) имаме пред себе си във формата на *сетивни, чужди, полезни предмети*, във формата на отчуждението, *опредметените същностни сили* на човека. Една *психология*, за която тази книга е затворена, т. е. за която е затворена тъкмо сетивно най-осезателната, най-достъпната част от историята, не може да стане истинска съдържателна и *реална* наука. Какво да се мисли изобщо за една наука, която *надменно* се абстрахира от тази голяма част на човешкия труд и не чувствава в самата себе си своята непълнота, докато едно такова огромно богатство на човешката дейност не ѝ говори нищо друго освен онова, което може да се каже с една дума: *«потребност», «обикновена потребност!»?*

Природните науки развиха извънредно голяма дейност и усвоиха непрекъснато нарастващ материал. А междувремежно философията им остана също така чужда, както и те оставаха чужди на философията. Краткотрайното обединение беше само *фантастична илюзия*. Желание имаше, но възможности липсваха. Самата историография се съобразява с природознанието само мимоходом — като момент на информация, полезност и на отделни големи открития. Но затова пък толкова по-*практически* природознанието се вмъкна посредством индустрията в човешкия живот, като го преобразява и подготвя човешката еманципация, колкото и да беше принудено то

непосредствено да довършва сбезчсвечаването. *Индустрията* е *действително* историческо отношение на природата, а затова и на природознанието, към човека; ето защо, ако тя [индустрията] се схваща като *екзотерично* разкриване на човешките *същностни сили*, тогава разбираема става и *човешката* същност на природата или *природната* същност на човека; поради това природознанието загубва своята абстрактно материална или по-скоро идеалистична насока и става основа на *човешката* наука, както е станало вече сега — макар и в отчуждена форма — основа на действително човешкия живот, а *една* основа за живота и друга за *науката* би означавало по начало лъжа. Създаващата се в човешката история — този акт на възникване на човешкото общество — природа е *действителната* природа на човека, затова природата такава, каквато се създава посредством индустрията, макар и в *отчуждена* форма, е истинската *антропологична* природа.

Сетивността (вж. Фойербах) трябва да бъде основа на всяка наука. Само ако науката изхожда от нея, в двойния ѝ вид: като *сетивно* съзнание и като *сетивна* потребност, т. е. само ако *изхожда* от природата, само тогава тя е *действителна* наука. За да стане «човекът» предмет на *сетивното* съзнание и потребността «на човека като човек» — [естествена, сетивна] потребност, — затова цялата история е история на подготовката и история на развитието.* Самата история е *действителна* част от *историята на природата*, от превръщането на природата в човек. По-късно природознанието ще включи в себе си също така науката за човека, както науката за човека ще включи природознанието: това ще бъде *една* наука.

[X] *Човекът* е непосредственият предмет на природознанието; защото непосредствената *сетивна природа* за човека е непосредствено човешката сетивност (идентичен израз), непосредствено като *другия* сетивно съществуващ за него човек; защото неговата собствена сетивност е човешка сетивност за самия него едва чрез *другия* човек. Но *природата* е непосредственият предмет на *науката за човека*. Първият предмет на човека — човекът — е природа, сетивност, а особените човешки сетивни същностни сили, които намират своето предметно осъществяване само в *природни* предмети, могат да намерят своето самопознаване само в науката за природата изобщо. Елементът на самото мислене, елементът на жизнената изява на мисълта — *езикът* — е от сетивно естество. *Обществената* действителност на природата и *човешкото* природознание, или *природната наука за човека*, са идентични изрази.

* В ръкописа «история на развитието» («Entwicklungs-») е написано над «история на подготовката» («Vorbereitungsgeschichte»). Нем. ред.

Виждаме как мястото на политико-икономическото богатство и на политико-икономическата нищета се заема от богатия човек и богатата човешка потребност. Богатият човек е същевременно човекът, който се *нужда* от цялостност на човешките изяви на живот. Човекът, у когото собственото му реализиране съществува като вътрешна необходимост, като *нужда*. Не само *богатството*, но и *бедността* на човека получава — при предпоставката на социализма — в еднаква степен *човешко* и затова обществено значение. Тя е пасивната връзка, която кара човека да чувствава най-голямото богатство — *другия* човек — като потребност. Господството на предметната същност в мен, чувственият изблик на моята същностна дейност е *страстта*, която по такъв начин става тук *дейност* на моето същество.

5) Едно *същество* се счита за самостоятелно едва тогава, когато е стъпило на краката си, а е стъпило на краката си едва тогава, когато дължи своето *съществуване* на самото себе си. Човек, който живее от милосърдието на друг, гледа на себе си като на зависимо същество. Но аз живея напълно от милосърдието на друг, щом като му дължа не само поддържането на живота си, но и щом като — освен това — е *създал живота* ми, щом като е *източник* на моя живот, а животът ми неизбежно има такава причина извън себе си, щом като не е мое собствено творение. Ето защо *сътворението* е представа, която много трудно може да бъде избита от съзнанието на народа. Това чрез себе-си-битие на природата и на човека е *неразбираемо* за съзнанието на народа, защото противоречи на *всичко осезаемо* от практическия живот.

Сътворението на *земята* получи съкрушителен удар от *геогнозията*⁶², т. е. от науката, която обяснява образуването на земята, ставането на земята, като процес, като самосъздаване. Generatio aequivoca⁶³ е единственото практическо опровержение на теорията за сътворението.

Сега наистина е лесно да се каже на отделния индивид казаното вече от Аристотел: ти си създаден от твоя баща и твоята майка, следователно в твое лице съвкупяването на две човешки същества, т. е. един родов акт на хората е произвел човека. И така виждаш, че човекът и физически дължи своето битие на човека. Ето защо не трябва да имаш предвид само *едната* страна — *безкрайния* прогрес, след което продължаваш да питаш: кой е създал моя баща, кой е създал неговия дядо и т. н.? Трябва да имаш предвид и *кръговрата*, който в този прогрес е сетивно нагледен, съгласно който в акта на създаването човекът повтаря самия себе си, т. е. *човекът* остава винаги субект. Но ти ще отговориш: признавам ти кръговрата, признай ми и ти прогреса, който непрестанно ме тласка все напред, и

докато най-после питам: кой създаде първия човек и изобщо природата? На този въпрос мога да ти отговоря само: самият ти въпрос е продукт на абстракцията. Запитай се как си дошъл до този въпрос; запитай се не изхожда ли въпросът ти от гледище, на което не мога да отговоря, защото е погрешно? Запитай се дали този прогрес съществува като такъв за едно разумно мислене? Питаш ли за сътворенето на природата и човека, с това ти се абстрахираш от човека и природата. Ти ги приемаш за *несъществуващи*, а пък искаш да ти докажа тяхното *съществуване*. Казвам ти: откажи се от своята абстракция, така ще се откажеш и от своя въпрос, а пък държиш ли на своята абстракция, бъди последователен и щом мислиш човека и природата като *несъществуващи*, [XI] мисли и себе си като несъществуващ, тъй като ти също си природа и човек. Не мисли, не ме питай, защото започнеш ли да мислиш и да питаш, твоята *абстракция* от битието на природата и на човека няма смисъл. Или ти си такъв егоист, че приемаш всичко за несъществуващо, а самият ти искаш да съществуваш!

Можеш да ми възразиш: не искам да приема природата за несъществуваща и т. н.; питам те за *акта* на нейното *възникване*, както питам анатома за образуването на костите, и т. н.

Но тъй като за социалистическия човек *цялата така наречена световна история* не е нищо друго освен създаването на човека посредством човешкия труд, освен ставането на природата за човека, той следователно има нагледно, неопровержимо доказателство за своето *раждане* от самия себе си, за *процеса* на своето *възникване*. Тъй като *съществеността* на човека и на природата, тъй като човекът за човека като битие на природата и природата за човека като битие на човека са станали практически, сетивно нагледни, практически невъзможен е станал и въпросът за някакво *чуждо* същество, за същество над природата и човека — въпрос, който включва признаването за несъществеността на природата и човека. *Атеизмът*, като отричане на тази несъщественост, няма вече никакъв смисъл, защото атеизмът е *отрицание на бога* и с това отрицание полага *битието на човека*; но социализмът като социализъм не се нуждае повече от такова посредничество; той започва с *теоретически и практически сетивното съзнание* на човека и на природата като *същност*. Той е *положително*, непосредствено вече от премахването на религията *самосъзнание* на човека, както *действителният живот* е положителна, непосредствувана вече от премахването на частната собственост, от *комунизма*, действителност на човека. Комунизмът е позицията като отрицание на отрицанието, затова е *действителният*, за най-близкото историческо развитие необходим момент на еманципацията и отвоюването отново на човека. *Комунизмът* е необходимата форма и енергичният принцип на най-близкото бъдеще, но комунизмът като такъв не е целта на човешкото развитие — формата на човешкото общество. [XI]

[ПОТРЕБНОСТИ, ПРОИЗВОДСТВО И РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА]

[XIV] 7) Видяхме какво значение има при социализма *богатството* (die Reichheit) на човешките потребности, а заедно с това както някой *нов начин на производството*, така и някой *нов предмет* на производството. Ново потвърждение на *човешката* същностна сила и ново обогатяване на *човешкото* същество. При частната собственост всичко това има обратно значение. Всеки човек прави усилия да достави другиму някаква *нова* потребност с надежда, че ще го принуди за нова жертва, за да го постави в нова зависимост и да го подведе към нов вид *наслада*, а заедно с това и към икономическо разоряване. Всеки се стареа да подчини другия на някаква *чужда* същностна сила, за да намери в това удовлетворение на своята собствена користна потребност. Ето защо с нарастване на количеството на предметите нараства и царството на чуждите същности, на които човекът е подчинен, и всеки нов продукт е нова *възможност* за взаимна измама и за взаимно ограбване. Човек става все по-беден като човек, той все повече се нуждае от *пари*, за да овладее враждебната същност, и силата на *парите* му намалява тъкмо обратно пропорционално на масата на продукцията, т. е. колкото повече расте неговата немотия, толкова повече се засилва *властта* на парите. — Затова потребността от пари е истинската потребност, поражда от политическата икономия, и единствената потребност, която тя поражда. — *Количеството* на парите става все повече и повече тяхно единствено *могъщо* качество; както те свеждат всяка същност до нейната абстракция, така свеждат и себе си в своето собствено движение до *количествена* същност. Тяхна истинска мярка стават *безмерността* и *неумереността*. — Дори субективно погледнато, това се извършва така отчасти поради обстоятелството, че разширяването [кръга] на продуктите и на потребностите става *изобретателен* и винаги пре-

сметлив роб на нечовешки, рафинирани, неестествени и високомерни възжеления — частната собственост не умее да превръща грубата потребност в *човешка* потребност; нейният *идеализъм* е *въображение-то*, *произволът*, *прищявката* и *евнухът* не ласкае по-подло своя повелител и не се старее да възбуди с по-долни средства неговата *прищявена* способност за наслади, за да си спечели по такъв начин неговото благоволение, отколкото прави това индустриалният *евнух*, производителят, за да придобие с хитрост някой *сребърник*, за да подмами *златната птица* от джоба на *християнски възлюбения съсед* — (всеки продукт е *стръв*, с която искат да *примамят* същността на другия [човек], парите му, всяка действителна или възможна потребност е *слабост*, която ще отведе мухата до мухоловката — *всеобща експлоатация* на колективната *човешка същност*, както всяко *несъвършенство* на човека е *връзка с небето*, *страница* — където *сърцето* му е *достъпно* за *духовника*; всяко *затруднение* е *основание* да се отиде с *най-любезна привидност* при *съседа* и да му се каже: *драги приятелю*, ще ти дам *каквото ти е нужно*, но ти *знаеш conditio sine qua non**; ти *знаеш* с *какво мастило* трябва да ми се *подпишеш* [в *договора*]; аз ще те *измамя*, като ти *доставя наслада*) — той (*индустриалният евнух*) изпълнява *най-порочните хрумвания* на *съседа* си, *играе ролята* на *сводник* между него и неговите *потребности*, *възбужда* у него *болезнени възжеления*, *дебне* у него *всяка слабост*, та след това да *иска* от него *отплата* за тази *приятелска услуга*. — Това *отчуждение* се *разкрива* отчасти, като *изтънчеността* на *потребностите* и на *техните средства* *поражда животинско подивяване*, от една страна, *пълно, грубо, абстрактно опростяване* на *потребностите*, от друга страна; или — *по-точно* — *възражда* самото себе си в *своето* *противоположно значение*. Дори *потребността* от *свеж въздух* *престава* да е *потребност* за *работника*, *човек* се *връща* в *пещерното жилище*, което *обаче* сега е *отровено* от *задушливото чумно дихание* на *цивилизацията* и което той *обитава* само *много неувсернено* и *чувства* като *чужда сила*, която *всеки ден* може да му се *изплъзне* и от която може да *бъде изхвърлен* *всеки ден*, ако [XV] не *плати*. За този *дом* на *покойниците* *работникът* трябва да *плати*. *Светлото жилище*, което *Прометей* у *Есхил* *отбелязва* като *един* от *най-големите дарове*, чрез които той е *превърнал дивака* в *човек*, *престава* да *съществува* за *работника*. *Светлина*, *въздух* и т. н. — *най-простата животинска чистоплътност*, *престава* да е *потребност* за *човека*. *Мръсотията*, това *падение* и *загниване* на *човека*, *нечистотиите от каналите* (това в *буквален смисъл*) на *цивилизацията* *стават* за него *жизнен елемент*. *Пълното противоестественно* *занемаряване*, *загни-*

* — условие, без което не може. *Ред.*

лата природа стават за него *жизнен елемент*. Нито едно от неговите сетива не съществува повече не само в неговия човешки вид, но и в *нечовешки*, затова не съществува дори в животински вид. Връщат се отново най-грубите *начини* (и *инструменти*) на човешкия труд: *крачното колело* (die Tretmühle) на римските роби е станало начин на производство и начин на съществуване за много английски работници. Не само че човек няма никакви човешки потребности, но секват дори и *животинските* потребности. Ирландецът знае вече само потребността на *яденето*, и то вече само *ядене на картофи*, и то само *картофи от най-лошия сорт*. Но Англия и Франция имат вече във всеки индустриален град по една *малка Ирландия*. Та дори дивакът, животното има потребност от лов, от движение и т. н., от общуване със себеподобни. — Опростяването на машината, на труда се изпълзва за превръщане на едва изграждащия се човек, на още съвсем неизградения човек — на *детето* — в работник, както работникът е станал изоставено дете. Машината се нагажда към *слабосилието* на човека, за да превърне *слабосилния* човек в машина.

(Как увеличаването на потребностите и на средствата за тяхното задоволяване поражда липсата на потребности и липсата на средства за тяхното задоволяване доказва политико-икономистът (и капиталистът: изобщо винаги имаме предвид *емпиричните* делови хора, когато се обръщаме към политико-икономистите, които са тяхна *научна съвест* и тяхно научно битие): 1) като свежда потребностите на работника до най-необходимото и най-жалкото поддържане на физическия живот, а неговата дейност — до най-абстрактното механично движение; и така, той казва: човек няма друга потребност — нито потребност от дейност, нито потребност от наслада, защото и такъв живот той [политико-икономистът] обявява за *човешки* живот и *човешко* съществуване; 2) като приема в своите *пресмятания* възможно най-*оскъден* живот за мярка, и то за всеобща мярка: всеобща, защото важи за огромната маса хора. Той (политико-икономистът) превръща работника в несетивно и лишено от потребности същество, както превръща и дейността на работника в чиста абстракция от всяка дейност. Ето защо за политико-икономиста е неприемлив всеки *лукс* у работника и всичко, което излиза извън най-абстрактната потребност — било то пасивна наслада или [активна] проява на дейност, — му се струва лукс. Политическата икономия, тази наука за *богатството*, затова е същевременно наука за самоотрицанието, за лишенията, за *пестеливостта*, и тя стига действително дотам, да спестява на човека дори *потребността* от чист *въздух* или от физическо *движение*. Тази наука за чудесната индустрия е същевременно науката за *аскетизма* и нейният истински идеал е *аскетичният*, но *занимаващ се с лихварство* скъперник, и *аскетичният*, но *произвеждащ* роб.

Нейният морален идеал е *работникът*, който внася в спестовната каса част от своята работна заплата, и дори е намерила за този свой любим идеал едно работно изкуство. Това се представя в театъра в сантиментален стил. Ето защо тя [политическата икономия] е — въпреки нейния светски и чувствен вид — една наистина морална наука, най-моралната наука. Главна нейна теза е себеотрицанието, отказването от живота и от всички човешки потребности. Колкото по-малко ядеш, пиеш, купуваш книги, колкото по-рядко отиваш на театър, на бал, в гостилница, колкото по-малко мислиш, обичаш, теоретизираш, пееш, рисуваш, фехтуваш и т. н., толкова повече ти *спестяваш*, толкова по-голямо става твоето съкровище, което ни молци ядат, ни крадци крадат — твойт *капитал*. Колкото по-ограничено живееш, колкото по-малко изявяваш своя живот, толкова повече ти *имаш*, толкова по-голям е твойт отчужден живот, толкова повече натрупваш от своята отчуждена същност. Всичко, [XVI] което ти отнема политико-икономистът от живота и от човешкото у тебе, той ти заменя всичко това с *пари* и *богатство*, и всичко, което ти не можеш, всичко това могат твоите пари: те могат да ядат, да пият, да ходят на бал, на театър; те умеят да се сдобият с изкуство, с ученост, с исторически редкости, с политическа власт; те могат да пътешествуват, *могат* да ти доставят всичко това; те могат да купят всичко това; те са истинско *могъщество*. Но парите, каквито и да са, те не *могат* да създадат нищо друго, освен самите себе си, не могат да купят нищо друго, освен самите себе си, защото: нали всичко друго е техен слуга, а когато е в ръцете ми господарят, то в ръцете ми е и слугата, и аз не се нуждая от неговия слуга. Следователно всички страсти и всяка дейност трябва да отстъпят място на алчност за богатство (*Habsucht*). Работникът има право да притежава само толкова, колкото е нужно, за да иска да живее, и има право да иска да живее, само за да притежава [този минимум].)

Вярно е, че в политическата икономия възниква известен спор. Едната страна (Лодердел, Малтус и др.) препоръчва *лукса* и проклينا пестеливостта; другата (Сей, Рикардо и др.) препоръчва пестеливостта и проклينا *лукса*. Но първата признава, че иска лукс, за да произвежда *труд*, т. е. абсолютна пестеливост; втората признава, че препоръчва пестеливостта, за да произвежда *богатство*, т. е. лукс. Първата страна живее в *романтичната* илюзия, че не само алчността за богатство трябва да определя потреблението на богатите, и тя противоречи на собствените си закони, когато обявява *разточителството* пряко като средство за забогатяване, и затова от противната страна ѝ се доказва твърде сериозно и подробно, че чрез разточителството аз намалявам своето *имущество*, а не го увеличавам. Тази противна, втора страна, отказва лицемерно да признае, че тък-

мо капризът и приумицата определят производството; тя забравя «изтънчените потребности», забравя, че без потребление не би имало и производство; тя забравя, че чрез конкуренцията самото производство неизбежно става много по-разнообразно, по-люксово; забравя, че за нея потреблението определя стойността на предмета и че модата определя потреблението; тя иска да бъде произведено само «полезно», но забравя, че производството на премного полезно произвежда премного *безполезно* население. Двете страни забравят, че разточителство и пестеливост, лукс и лишения, богатство и бедност са равни.

И ти трябва да пестиш не само непосредствените си сетивни потребности като ядене и т. н.; но и участие в общи интереси, състрадание, доверие и т. н. — всичко това ти трябва да отбягваш, ако искаш да си пестелив; ако не искаш да станеш жертва на илюзии.

(Трябва да предлагаш всичко, което е твое, за *продав*, т. е. да го направиш полезно. Ако запитам политико-икономиста: подчинявам ли се на икономическите закони, когато печеля пари, като жертвувам, предлагам тялото си за чужда сласт (фабричните работници във Франция наричат проституирането на своите жени и дъщери извънреден работен час, което е буквално вярно), или не действам ли съгласно политическата икономия, когато продавам приятеля си на мароканците (а непосредствената продажба на хора в търговията с наемни войници и т. н. се извършва във всички културни страни), то политико-икономистът ми отговаря: ти не нарушаваш моите закони; но погледни какво ще кажат лелка Морал и лелка Религия: моят *политико-икономически морал* (nationalökonomische Moral) и моята *политико-икономическа религия* не възразяват нищо против твоята постъпка, но. . . — Но на кого да вярвам сега повече, на политическата икономия или на морала? — Моралът на политическата икономия — това са *печалбата*, трудът и пестеливостта, трезвостта — но политическата икономия ми обещава да задоволи моите потребности. — Политическата икономия на морала — това е богатството на чистата съвест, на добродетелта и т. н., но как мога да съм добродетелен, когато не съм? Как мога да имам чиста съвест, когато не зная нищо? В самата същност на отчуждението лежи това, че всяка сфера прилага спрямо мене друга и противоположна мярка: една — моралът, друга — политическата икономия, защото всяка е определено отчуждение на човека и всяка) [XVII] фиксира особен кръг от отчуждената същностна дейност, всяка се държи отчуждено спрямо другото отчуждение. . . Така господин *Мишел Шевалие* упреква Рикардо, че той се абстрахира от морала. Но Рикардо оставя политическата икономия да говори на свой собствен език. Ако този език не е морален, то Рикардо няма вина за това. М. Ш(евалие) се абстрахира от политическата икономия, доколкото морализира, но той се

абстрахира по необходимост и действително от морала, доколкото се занимава с политическа икономия. Ако отнасянето на политическата икономия към морала не е произволно, не е случайно и затова не е необосновано и ненаучно, ако то не е само *привидно*, а се смята за *същностно*, то може да означава само въздействие на политико-икономическите закони върху морала. Ако това не става, или по-скоро става обратното, то каква вина има за това Рикардо? Впрочем и противоположността между политическата икономия и морала е само *привидност* и като противоположност същевременно не е противоположност. Политическата икономия изразява само *по свой начин* моралните закони.

(Непридирчивостта относно потребностите като принцип на политическата икономия се разкрива *най-бляскаво* в нейната *теория за населението*. Има *премно* хора. Дори съществуването на хората е *най-чист* разкош и ако работникът е *«морален»* (Мил предлага обществена похвала за тези, които се показват сдържани в полово отношение, и обществен укор за тези, които имат прегрешения относно това безплодие на брака. . . Нима това не е морал, учение за аскетизъм?⁸⁴), той ще бъде *сдържан* относно детеражданията. Производството на човека се разкрива като обществено бедствие.)

Смисълът, който има производството по отношение на богатите, проличава *открито* в смисъла, който има това производство за бедните; за висшите слоеве това изказване винаги е деликатно, прикрито, двусмислено — *привидност*; за низшите слоеве то е грубо, прямо, откровено — *същност*. *Грубата* потребност на работника е много по-голям източник на печалба, отколкото *изтънчената* потребност на богаташа. Сутерените в Лондон носят на своите наемодатели по-голям доход, отколкото палатите, т. е. те са по отношение на давания от тях доход *по-голямо богатство*, или — да се изразим на езика на политическата икономия — *по-голямо обществено богатство*. — И както индустрията спекулира с изтънчеността на потребностите, така спекулира тя и с тяхната *грубост*, и то с тяхната изкуствено създадена *грубост*, чиято истинска наслада затова е *самоопиянението*, това *привидно* задоволяване на потребността, тази цивилизация *сред* *грубото* варварство на потребността. Ето защо английските кръчми са *символични* картини на частната собственост. Техният *лукс* показва истинското отношение на индустриалния лукс и богатство към човека. Затова те с право са и единствените празнични места за развлечение на народа, към които английската полиция се отнася *най-малкото* поне снизходително. [XVII]

[XVIII] Вече видяхме как политико-икономистът установява единство между труд и капитал по разнообразни начини. 1) капи-

талът е *натрупан труд*; 2) предназначението на капитала в самото производство, отчасти възпроизводство на капитала с печалба, отчасти капиталът като суровина (материал на труда), отчасти като *самоработещ инструмент* — машината е непосредствено отъждественият с труда капитал — е *производителен труд*; 3) работникът е капитал; 4) работната заплата спада към разходите на капитала; 5) по отношение на работника трудът е възпроизводство на неговия жизнен капитал; 6) по отношение на капиталиста [трудът] е момент от дейността на неговия капитал.

И най-после 7) приеме ли политико-икономистът първоначално то единство между двете като единство между капиталист и работник, това е райското първобитно състояние. Как тези два момента [XIX] се противопоставят един на друг като две лица, това за политико-икономиста е *случайно* събитие и затова следва да се обясни само с външни причини. (Вж. Мил.) — Нациите, които още са заслепени от емоционалния блясък на благородните метали и затова още служат на металните пари като на фетиш — още не са завършените парични нации. Противоположност между Франция и Англия. — До каква степен решаването на теоретичните загадки и задача на практиката и практически е опосредствувано, до каква степен истинската практика е условие за действителна и положителна теория, като пример за това може да служи *фетишизмът*. Сетивното съзнание (*das sinnliche Bewußtsein*) на фетишиста е различно от това на гърците, защото неговото сетивно битие още е друго. Абстрактната враждебност между сетивност и дух (*zwischen Sinn und Geist*) е необходима дотогава, докато още не са създадени от собствения труд на човека: човешкият усет (*Sinn*) за природата, човешкият усет на природата, следователно и *естественният усет на човека*. — *Равенството* не е нищо друго освен немското *Ich=Ich* (*Az = Az*), дадено във френска, т. е. политическа форма. Равенството като *основа* на комунизма е негова *политическа* обосновка и е същото, както когато немецът обосновава за себе комунизма с това, че той схваща човека като *всеобщо самосъзнание*. Ясно е, че премахването на отчуждението се извършва винаги от тази форма на отчуждението, която е *господстваща* сила: в Германия — *самосъзнанието*, във Франция — *равенството*, защото [там господства] политиката, в Англия — действителната, материалната, измерваща се само със самата себе си *практическа* потребност. От тази гледна точка Прудон трябва да бъде критикуван и признат.

Ако означаваме самия *комунизъм* — тъй като е отрицание на отрицанието — като присвояване на човешката същност, което опосредствува себе си със себе си чрез отрицание на частната собственост, и затова още не е *истинско*, започващо със самото себе си положение,

а е само такава, което започва с частната собственост, [.]*. Действителното отчуждение на човешкия живот остава [в сила] и [дори] се оказва толкова по-голямо отчуждение, колкото повече го осъзнават като отчуждение. . . За премахване на *идеята* (Gedanke) за частната собственост е напълно достатъчна *идеята* за комунизма (der *gedachte* Kommunismus). А за премахване на действителната частна собственост е нужно *действително* комунистическо действие. Историята ще го донесе и това движение, което знаем вече в *мислите* си като движение, снемашо само себе си, ще бъде в действителност твърде труден и продължителен процес. Трябва обаче да гледаме като на действителен напредък на това, че от самото начало сме осъзнали както ограничеността, така и целта на това историческо движение и сме го надминали в своето съзнание.

Когато се обединят комунистическите *занаятчии*, те си поставят за цел преди всичко учението, пропагандата и т. н. Но същевременно у тях се създава с това нова потребност, потребността на общуване (Gesellschaft), и онова, което се явява като средство, става цел. Това практическо движение може да се види в неговите блестящи резултати, като се наблюдават общуванията на социалистически френски работници. Пушене, пиене, ядене и т. н. не са вече средства за свързване или свързващи средства. За тях са достатъчни общуването, обединяването в съюз, беседите, които имат за своя цел пак общуването. За тях братството между хората не е фраза, а истина, и от загрубелите им от работа лица ни огрява човешко благородство.

[XX] (Когато политическата икономия твърди, че търсене и предлагане винаги се изравняват, тя веднага забравя, че според собственото ѝ твърдение предлагането на *хора* (теория за населението) превишава винаги търсенето, че следователно при съществуващия резултат на цялото производство — съществуването на човека — несъответствието между търсене и предлагане получава своя най-решителен израз.

В каква степен парите, които се явяват като средство, са истинската *сила* и единствената *цел*, в каква степен изобщо *средството* — което ме прави *същност* и ми присвоява чуждата предметна същност — е *самоцел*. . . , може да се види от това, че поземлена собственост — там, където земята е извор на живот, *кон* и *меч*, — там, където те са *истинското средство за живот*, — се признават и за истински политически сили. В средните векове едно съсловие ставало свободно от момента, когато придобило правото да носи *меч*. При нома-

* В ръкописа тук е скъсан левият долен ъгъл на страницата, поради което са пострадали последните шест реда на текста; възстановяването на тяхното съдържание не е възможно. *Ред.*

дите това е *конят*, който ме прави свободен и участник в живота на общността.

По-горе казахме, че човекът се връща към *пещерното жилище*, но се връща към него в отчужден, враждебен вид. Дивакът в своята пещера — в този естествено предлагащ се за ползване и защита природен елемент — се чувствава не по-чужд, или — по-точно — се чувствава така у дома си, като *рибата* във водата. Но сутеренното жилище на бедняка е нещо враждебно, като «чужда сила, господстваща над жилището, което му се отдава, доколкото пък той отдава на него кървавия си пот», което няма право да разглежда като свой дом — където най-после би могъл да каже: тук съм у дома си, където по-скоро той се намира в къщата на *други*, в *чужда* къща, и този друг ежедневно го дебне и го изхвърля, щом не си плати наема. А така също той знае, че по отношение на качеството неговото жилище е пълна противоположност на *отвъдното*, намиращо се в небето на богатството, човешко жилище.

Отчуждението се проявява както в това, че *мое* средство за съществуване принадлежи на *друг*, че това, което е *мое* желание, е недостъпно притежание на *друг*, така и [в това], че всеки предмет сам е нещо *друго*, отколкото самият той, че моята дейност е нещо *друго*, че най-после — и това важи и за капиталиста — изобщо господства *нечовешката* сила.

Предназначението на бездейното и прахосническо богатство, отдаващо се само на наслади — наслаждаващият се от това богатство се *проявява* наистина, от една страна, като *преходен*, суетно буйствуващ индивид и гледа така също на чуждия робски труд, на човешкия *кървав пот* като на жертва на своите страстни влечения и затова гледа на самия човек, следователно и на самия себе си като на жертвено, нищожно същество (когато презрието към хората се явява отчасти като високомерие, като прахосване на това, което може да запази стотици човешки живота, отчасти като коварна илюзия, че неговото необуздало разточителство и неограниченото, непроизводително потребление обуславят *труда*, а заедно с това и *съществуването* на другия); наслаждаващият се [от този вид богатство] гледа на осъществяването на човешките *същностни сили* като на съществуване на своето безразсъдство, на своите приумици и странни, фантастични хрумвания; той гледа, от друга страна, на това богатство като на просто средство и като на заслужаваща унищожение вещ; ето защо едновременно той е роб и господар на своето богатство, едновременно великодушен и низък, капризен, високомерен, самомнителен, изискан, образован, духовит: наслаждаващият се [от това богатство] още не е почувствувал *богатството* като напълно *чужда сила* над самия себе си. Напротив, той вижда в него само своята собствена мощ

и не богатството, а *насладата* [е негова последна] крайна цел [. . .]*.

Срещу тази . . . [XХI] блестяща, заслепена от чувствена привидност илюзия относно същността на богатството застава *деловитият, трезво разсъждаващият, икономически мислещият, прозаично настроеният*, просветеният относно същността на богатството индустриалец — и като създава на жадуващия наслади прахосник още по-големи възможности, умело го блазни със своите производства — неговата продукция е също така низка съблазън за страстните възжелания на разточителя, — то индустриалецът умее да присвои за себе си по единствено *полезен* начин силата, която се изплъзва от контрола на прахосника. Ако индустриалното богатство се явява най-напред, съгласно гореказаното, фантастично богатство — то движението на индустриалното богатство изтласква и по деен начин, чрез свое собствено движение, разточителното богатство. Спадането на *паричната лихва* е именно необходима последица и резултат на индустриалното развитие. Средствата на разточителния рентниер намаляват следователно всекидневно в *обратно* отношение спрямо увеличаването на средствата и съблазните за наслади. Ето защо той е принуден или да прогуляе сам капитала си, т. е. да се разори, или сам да стане индустриален капиталист. . . Наистина, от друга страна, непосредствено в резултат на индустриалното развитие расте постоянно *поземлената рента*, но както вече видяхме: настъпва неизбежно момент, когато поземлената собственост трябва да премине, като всяка друга собственост, в категорията на [само]възпроизвеждащ се с печалба капитал, а това пък е резултатът на същото индустриално развитие. Следователно и разточителният земевладелец трябва или да прогуляе своя капитал, т. е. да се разори, или пък сам да стане арендатор на собствената си земя — да стане занимаващ се със земеделие индустриалец. — Поради това намаляването на паричната лихва — което Прудон разглежда като премахване на капитала и като тенденция към социализиране на капитала — е, напротив, непосредствено само признак за пълната победа на работещия капитал над разточителното богатство, т. е. признак за превръщане на всяка частна собственост в индустриален капитал. Това е пълната победа на частната собственост над всички *привидно* още човешки нейни качества и пълното подчинение на частния собственик на същността на частната собственост — на *труда*. Разбира се, че и индустриалният капиталист консумира и се наслаждава. Той не се връща в никакъв случай към противоестествената простота на потребностите, неговото потребление и неговите наслади са само нещо странично, по-

* Ръкописът тук е повреден на няколко места; долната част на страницата е скъсана, липсват три или четири реда от текста. *Ред.*

чивка — подчинени на производството; при това *пресметнати*, т. е. *икономични* потребления и наслади, защото той [индустриалният капиталист] ги причислява към разходите на капитала и затова е допустимо да изразходва за тях само толкова средства, колкото могат да бъдат възвърнати отново с печалба по пътя на възпроизводството на капитала. И така, насладите и потребностите са подчинени на капитала, наслаждаващият се и консумиращ индивид — на капитализиращия индивид, докато по-рано е било обратното. Затова намаляването на лихвата е само дотолкова признак на премахване на капитала, доколкото е признак на неговото завършващо се господство, на завършващото се и затова устремяващо се към своето премахване отчуждение. Това е изобщо единственият начин, по който съществуващото потвърждава своята противоположност.)

Ето защо спорът на политико-икономистите за лукса и пестеливостта е само спор на политическата икономия, която е наясно [по въпроса] за същността на богатството, с онази политическа икономия, която още е утежнена с романтични, противоиндустриални възпоминания. Но двете страни не знаят как да сведат предмета на своя спор до неговия прост израз и затова продължават да спорят. [XXI]

[XXXIV] Освен това *поземлената рента* беше свалена като поземлена рента от новата политическа икономия, която в противоположност на физиократите доказва, че поземленият собственик бил единственият истински производител, че поземленият собственик като такъв е, напротив, единственият напълно непроизводителен рентиер. Съгласно новата политическа икономия земеделието е работа на капиталиста, който влага своя капитал там, когато очаква да извлече от него нормална печалба. Становището на физиократите, че само поземлената собственост, като единствена производителна собственост, трябва да плаща данъци, следователно и само тя да ги одобрява и да взема участие в държавните работи, се обръща поради това в противоположно положение, че данъкът върху поземлената рента е единственият данък върху непроизводителен доход, и следователно е единственият данък, който не причинява вреда на националното производство. Ясно е при такова разбиране, че и политическите привилегии на поземлените собственици не могат да произтичат вече от обстоятелството, че те са главните данъкоплатци.

Всичко, което Прудон схваща като движение на труда срещу капитала, е само движение на труда във формата на капитал, на *индустриалния капитал* срещу капитала, който не се употребява *като* капитал, т. е. в индустрията. И това движение върви по своя победоносен път, т. е. по пътя на победата на *индустриалния* капитал. — И така, вижда се, че само когато *трудът* се схваща като същност на частната собственост, може да се разбере и политико-икономическото движение като такова в неговата действителна природа.

Обществото — както то се явява за политико-икономиста — е *буржоазното общество*, в което всеки индивид е една цялост от потребности и тази цялост [XXXV] съществува за другия, както другият съществува за нея само доколкото те взаимно са си станали средство. И политико-икономистът, както политиката в нейните *човешки права*, свежда всичко до човека, т. е. до индивида, от когото премахва всяка определеност, за да го затвърди като капиталист или като работник.

Разделението на труда е политико-икономическият израз на *обществения характер* (Gesellschaftlichkeit) на *труда* в границите на отчуждението. Или: тъй като *трудът* е само израз на човешката дейност в границите на [само]отчуждението, на проявата на живот като негово [само]отчуждение, то и *разделението на труда* не е нищо друго освен *отчужденото* полагане на човешката дейност като *реална родова дейност* или като *дейност на човека като родово същество*.

Относно същността на *разделението на труда* — което естествено трябваше да се схваща като главен двигател на производството на богатството от момента на признаването на *труда* като *същност на частната собственост* — т. е. относно тази *отчуждена форма на човешката дейност като родова дейност*, политико-икономистите не са никак наясно и си противоречат.

Адам Смит:

«*Разделението на труда* дължи своя произход не на човешката мъдрост. То е необходимата, бавна и постепенна последица от склонността към размяна и от взаимната търговия с продукти. Тази склонност към търговия е вероятно необходима последица от ползването на разума и на словото. Тя е свойствена на всички хора и не се среща нито у едно животно. След като отрасне, животното разчита само на себе си. Човекът постоянно се нуждае от помощта на други и напразно би очаквал тази помощ само от тяхното благоволение. Той ще бъде много по-сигурен да изиска от тях за себе си само това, което е и в тяхна лична полза, и да ги убеждава, че техният личен интерес иска да вършат това, което той желае от тях. При отношенията ни с други хора разчитаме не на тяхната *човечност*, а на техния *егоизъм*; не им говорим никога за *нашите потребности*, а винаги за *техните изгоди*. — И така, понеже получаваме голямата част от взаимно необходимите ни добри услуги посредством размяна, търговия и амбулантна търговия, то тази склонност към *търговия* (Disposition zum Schacher) е, която е дала началото на *разделението на труда*. Например в дадено ловджийско или пастирско племе даден човек прави по-бързо и по-умело лъка и тетивата, отколкото никой друг. Той разменя често със свои съпътници този вид продукти на своя труд срещу добитък и дивеч и скоро забелязва, че по такъв начин може да си набави, да кажем, дивеч по-лесно, вместо да отива сам на лов. И понеже това е по-изгодно за него, той прави от производството на лъкове и т. и. свое главно занятие. Различнето на *природните таланти* между индивидите не е толкова *причината*, колкото *следствието* (der Effekt) от *разделението на труда*. . . Без склонността на човека към търговия и размяна всеки щеше да бъде задължен да си набавя сам всичко необходимо и всички удобства в живота. Всеки

щеше да изпълнява една и съща всекидневна работа и нямаше да има това голямо различие в заниманията, което единствено може да породи голямо различие на талантите. — И както тази склонност към размяна поражда различие на талантите между хората, така същата тази склонност прави това различие и полезно. Много породи животни, макар и от един и същ вид, са получили от природата различни характерни, така че биват различавани — ако и по природа да имат едно : също предразположение — по-очевидно, отколкото би могло да се наблюдава такова различие при необразованите хора. По природа един философ далеч не се различава толкова по талант и интелигентност от един носач, колкото се различава едно дворно куче от една хрътка, една хрътка от един подлъдичар, а този пък от едно овчарско куче. Но тези различни породи животни, макар и от един и същи вид, почти не са си полезни едни на други. Дворното куче не може да прибави нищо към предимствата на своята сила, [X XXVI] ако — да кажем — придобие лекотата и бързината на хрътката и т. н. Поради липса на способност или склонност към търговия и размяна въздействието на тези различни таланти и степени на интелигентност не могат да бъдат събрани заедно, в общност, и не могат да допринесат ни най-малко изгода или общо удобство за вида. . . Всяко животно е принудено само да се грижи за прехрана и защита независимо от другите — то не може да извлече ни най-малка полза от различие на талантите, с които природата е надарила други животни от същия вид. А при хората, напротив, и най-различните таланти са си взаимно полезни, защото различните продукти на съответните индустриални клонове се намират, така да се каже — благодарение на тази обща склонност към търговия и размяна, — събрани в една обща маса, където всеки човек може да отиде и си купи според потребностите си някаква част от произведен от другото продукт. — И понеже тази склонност към размяна е източник на разделението на труда, то следователно нарастването на това разделение [на труда] винаги е ограничено от размерите на способността към размяна или, с други думи, от размерите на пазара. Ако пазарът е много малък, никой не ще се осмели да се отдаде напълно на едно единствено занимание от опасение, че не ще има възможност да замени превишаващия личното му потребително излишък от продукта на своя труд срещу равен излишък от продукта на труда на другото, който излишък той би желал да си набави. . .». В цивилизовано състояние: «всеки човек съществува от échanges, от размяна и става един вид търговец, самото общество е собствено занимаващо се с търговия общество». (Вж. Дестют дьо Траси: «Обществото е редица от взаимни размени, в търговията е цялата същност на обществото.») «. . . Натрупването на капиталистите се увеличава с разделението на труда и обратно (und wechselseitig).»

Така казва Адам Смит⁸⁵.

«Ако всяко семейство произвеждаше всички предмети на своето потребление, обществото би могло да съществува, макар че не би се извършвал никакъв вид размяна, но и да не е оснота [на обществото], то напредналото състояние на нашето общество не може да мине без размяната; разделението на труда е умело прилагане на силите на човека — то у множава продуктите на обществото, засилва неговата мощ и увеличава неговите наслади, но — отделно взето — стеснява, намалява способностите на всеки човек. — Не може да има производство без размяна.»

Така казва Ж. Б. Сей⁸⁶.

«Присъщите на човек [по природа] сили, това са неговият интелект и неговата физическа годност за труд; онези сили пък, които водят началото си от

общественото състояние, са способността за *разделение на труда* и за *разпределение на различните видове работа между различните хора*. . . и *възможността* да се разменят *взаимни услуги* и продукти, които съставят тези средства. . . Мотив за човека да прави услуги на другия е егоизмът. Човекът изисква компенсация за направените на другия услуги. Правото на изключителна частна собственост е наложително, за да може да се установи размяна между хората.» «Размяна и разделение на труда се обуславят взаимно.»

Така казва *Скарбек*⁶⁷.

Мил представя развитата размяна, *търговията*, като *последница от разделението на труда*.

«Дейността на човека може да бъде сведена до твърде прости елементи. Той всъщност не може да прави нищо друго, освен да произвежда движение; той може да движи предметите, за да ги отдале[XXVII]чава един от друг или да ги приближава един до друг. Свойствата на материята вършат останалото. При употреба на труд и машини човек често намира, че резултатите могат да бъдат увеличени чрез умело разпределение, чрез разделяне на операциите една от друга, които взаимно си пречат, и чрез обединяване на всички операции, които по един или друг начин могат взаимно да се подпомагат. Но понеже хората не могат изобщо да изпълняват много различни операции с еднаква бързина и умелост, както навикът им е създал у тях тази способност за извършване на малък брой [операции], затова винаги е изгодно да се ограничава, доколкото е възможно, броят на възлаганите на всеки [отделен] индивид операции. — За най-изгодно разделение на труда и най-изгодно разпределение на силите на човека и [разпределенне] на машините е необходимо в твърде много случаи да се действа в голям мащаб или, с други думи, богатствата да се произвеждат в големи размери. Тази изгода е причина за поява на големи манифактури, малък брой от които често, основани при благоприятни условия, снабдяват с произвежданите от тях предмети понякога не само една единствена страна, но и повече страни на необходимите им количества.»

Така казва *Мил*⁶⁸.

Но цялата съвременна политическа икономия е единодушна, че разделението на труда и богатството на продукцията, разделението на труда и натрупването на капитала взаимно се обуславят, и че само *освободената*, предоставената сама на себе си частна собственост може да създаде най-полезно и най-всеобхватно разделение на труда.

Разсъжденията на *Адам Смит* могат да бъдат обобщени по следния начин: Разделението на труда придава на труда неограничена способност за производство. Това разделение се основава на *склонността* към *размяна* и *търговия* — специфично човешка склонност, която вероятно не е случайна, а е обусловена от ползването на разума и езика. Мотивът на разменящия не е *човечността*, а *егоизмът*. Разнообразието на човешките таланти е по-скоро следствие, отколкото причина на разделението на труда, т. е. на размяната. А само размяната прави това разнообразие полезно. Особените качества на

различните породи от даден вид животни имат по природа по-ярки различия помежду си, отколкото са различията в заложите и проявите у хората. Но тъй като животните не са в състояние да правят *размяна* [помежду си], то различното качество на животно от един и същи вид, но от друга порода, не е от полза за никое отделно животно. Животните не могат да струпват на едно място различните качества от своя вид; те не са в състояние да допринесат нищо за *обща изгода* и удобство на своя вид. Съвсем друго е *човекът*, при когото най-различните таланти и видове дейност си допринасят взаимно полза, *защото* хората са в състояние да струпват *различните* си продукти в обща маса, откъдето всеки може да си купи [необходимото]. Както разделението на труда се поражда от склонността към *размяна*, така то расте и се ограничава от *размера* на *размяната*, на *пазара*. При напреднало състояние всеки човек е *търговец*, а обществото — *търговско общество*.

Сей разглежда *размяната* като нещо случайно, а не основно. Обществото би могло да съществува и без нея. В напреднало състояние на обществото тя е крайно необходима. И все пак *производство без размяна* не може да има. Разделението на труда е *удобно, полезно* средство, умело приложение на човешките сили за създаване на общественото богатство, но то намалява *способностите на всеки човек*, *отделно* взет. Последната бележка е прогрес от страна на Сей.

Скарбек различава *индивидуалните, присъщи по природа на човека* сили — интелигентност и физическо предразположение към труд, от *поражданите* от обществото сили — *размяна* и *разделение* на труда, които взаимно се обуславят. Но необходимата предпоставка за *размяната* е *частната собственост*. Скарбек изразява тук в обективна форма онова, за което говорят Смит, Сей, Рикардо и др., когато посочват *егоизма, частния интерес* като основа на *размяната* или *търговията* като *съществена* и *адекватна* форма на *размяната*.

Мил представя *търговията* като последица от *разделението на труда*. За него *човешката дейност* се свежда до *механично движение*. Разделението на труда и прилагането на машини спомага за увеличаване на богатството на продукцията. Трябва да се повери на всеки човек малък кръг от операции. От своя страна разделението на труда и прилагането на машини обуславят масово производство на богатство, следователно на продукти. Това е причината за възникването на големите манифактури.

[XXXVIII] Разглеждането *разделението на труда* и *размяната* е от най-голям интерес, защото те са *нагледно отчуждените* изрази на човешката *дейност* и на човешката *същностна сила* като *родова дейност* и човешка *същностна сила*, като *родова същностна сила*.

Да се твърди, че *разделението на труда* и *размяната* се основа-

ват на *частната собственост*, не е нищо друго освен твърдението, че *трудът* е същност на частната собственост — твърдение, което политико-икономистът не може да докаже, но което ще докажем вместо него. Но тъкмо в обстоятелството, че разделението на *труда* и *размяната* са форми на частната собственост, тъкмо в това обстоятелство се крие двойното доказателство: както, от една страна, че за своето осъществяване *човешкият* живот се е нуждаел от *частната собственост*, така, от друга страна, че сега той се нуждае от премахване на частната собственост.

Разделението на труда и *размяната* са двете явления, при които политико-икономистът парадира с обществения характер на своята наука и несъзнателно изрича на един дъх противоречието на своята наука — обосноваването на обществото чрез необществения, частен интерес.

Моментите, които трябва да разгледаме, са следните:

Първо, *склонността към размяна* — чиято основа [за политико-икономистите] е егоизмът — се разглежда като причина на разделението на труда или като взаимодействащ фактор при това разделение. Сей разглежда размяната като нещо не *основно* за същността на обществото. Богатството, производството се обясняват с разделението на труда и размяната. Признава се, че разделението на труда води към обедняване и деградация (*Entwesung*) на индивидуалната дейност. Размяната и разделението на труда се приемат като производители на голямото *разнообразие от човешки таланти*, разнообразие, което все пак отново става *полезно* благодарение на размяната. Скарбек дели производствените или производителните същностни сили на човека на 2 части: 1) на индивидуални, присъщи по природа на човека — неговата интелигентност и специално предразположение към или способност за труд, и 2) на *пораждани* от обществото, а не от реалния индивид сили — разделението на труда и размяната. По-нататък: разделението на труда се ограничава от *пазара*. — Човешкият труд е просто *механично движение*; същественото извършват материалните качества на предметите. — На всеки индивид трябва да се възлагат по възможност най-малък брой операции. — Раздробяване на труда и концентрация на капитала, неефективност на индивидуалното производство и масово производство на богатство. — Значение на свободната частна собственост за разделението на труда.

[ПАРИ]

[XLI] Ако *усещанията*, страстите и т. н. на човека не са самоантропологични предназначения (Bestimmugen) в [по-тесен] смисъл, но са и наистина *онтологични* потвърждения на същността (на природата) и ако те наистина се [само]потвърждават само с това, че техният *предмет* е *сетивен* за тях, то напълно ясно е, 1) че начинът на тяхното потвърждение далеч не е един и същи, а, напротив, че различният начин на потвърждение образува особеността на тяхното битие, на техния живот; начинът, по който предметът съществува за тях, това е своеобразният начин на тяхната *наслада*; 2) там, където сетивното потвърждение е непосредствено премахване на предмета в неговата самостоятелна форма (ядене, пиене, обработка на предмета и т. н.), това е потвърждението на предмета; 3) доколкото човекът е човечен (menschlich), а следователно и неговото усещане и т. н. е *човечно* (menschlich), дотолкова потвърждението на предмета от друг е и негова собствена *наслада*; 4) едва с развитието на индустрията, т. е. чрез частната собственост, онтологичната същност на човешката страст се осъществява както в своята цялост, така и в своята човечност; самата наука за човека следователно е продукт на практическото самоосъществяване на човека; 5) смисълът на частната собственост — освободена от нейната отчужденост — е *наличието* на *съществени предмети* за човека както като предмети за *наслада*, така и като предмети за *дейност*.

Тъй като *парите* имат *свойството* да купуват всичко, тъй като те имат свойството да си присвояват всички предмети, то те следователно са *предметът* с извънредна мощ (im eminenten Besitz). Универсалността на тяхното *свойство* е всемогъществуването на тяхната същност; ето защо те са синоним на всемогъщество. . . Парите са *сводникът* между потребността и предмета, между живота и жизне-

ните средства на човека. Но *това*, което ми осигурява моя живот, то ми осигурява и битието на другите хора за мене. Това е за мене другият човек.

«И таз добра! Глава и всички стави —
Ръце, крака — не са ли в твоя власт?
И всичко, що блажен ме прави —
На него по-малко ли право имам аз?
Шест яки коня съм си купил, значи —
И силата им; впрегна ги, така
Препускам с тях, като кога че
Съм с двадесет и четири крака.»*

Шекспир в «Тимон Атински»:

«Какво е туй? Ха! Злато! Драгоценно,
блестящо, жълто злато! Небеса,
обетът ми бе искрен! Клетва давам,
аз търсех само корени! Туй тука
ще стори бяло черното, прекрасно —
чудовищното, благородно — злото,
високо — низкото! О, богове,
защо ми е? Не искам! То жреците
ще отстрани от вашите олтари,
възглавката ще дръпне под тила
на болния, на път да оздравее!
Тоз жълт слуга, щом пусна го веднаж,
обети ще завързва и разкъсва;
ще кара хората да обожават
проказата: ще дава на крадци
високи титли, постове, поклони,
приветствия в Сената! Нали то
омъжва и най-сухата вдовица
и парфюмира тъй оназ, която
най-гнояният приют за кожноболни
повърнал би, че да ухае свежо
като априлски ден! О, жълта глино,
всеобща стърво, пръскаща раздори
между народите, ще те използвам
според природата ти! . . .»

И по-нататък долу:

«О, ти, цареубице сняйни,
ти, разкъсвачо мил на кръвни връзки,
блестящи осквернителю на най-
неопетненото семейно ложе,
ти, храбри Марсе, ти, чаровни, свежи
любовнико, чиято вечна младост

* *И. В. Гьоте*. «Фауст», I част, сцена четвърта, превод на Ал. Балабанов. Народна култура, 1969, стр. 55. *Ред.*

разтапя пряспата благочестива
 в Дианиния skut; ти, зрими боже,
 в чиято власт е да сблжава всички
 непримиримости и да ги кара
 да се целуват страстно; ти, което
 на сто езика можеш да говориш
 във всички области; ти, пробен камък
 на хорските сърца, въобрази си,
 че робите ти вдигнали са бунт
 и между тях със своята странна сила
 посеи такваз вражда, че зверовете
 да станат господари на света!»*

Шекспир прекрасно изобразява същността на парите. За да го разберем, ще започнем първо с разясняване на цитата от Гьоте.

С каквото разполагам благодарение на парите, каквото мога да заплащам, т. е. каквото парите могат да купят, това съм аз, притежателят на самите пари. Колкото голяма е силата на парите, толкова голяма е и моята сила. Свойствата на парите са мои — на техния притежател — свойства и същностни сили. И така: това, което съм и което мога [да направя], не се определя в никакъв случай от моята индивидуалност. Грозен съм, но мога да си купя най-хубавата жена. Следователно не съм грозен, защото въздействието на грозотата, нейната отблъскваща сила е премахната от парите. По своята индивидуалност съм куц, но парите ме снабдяват с 24 крака; следователно не съм куц. Аз съм лош, нечестен, безсъвестен, скудоумен човек, но парите са на почит — следователно на почит е и техният притежател. Парите са най-висшето благо, а това означава, че е добър и техният притежател; парите ме избавят, освен това, от усилията да бъда нечестен; мене предварително ме приемат за честен; аз съм скудоумен, но парите са фактическият ум на всички неща, как тогава техният притежател ще е скудоумен? Освен това той може да си купи и най-умните хора, а който има власт над умните, нима не е по-умен от умния? А нима аз, който с парите мога [да постигна] всичко, по което копнее човешкото сърце, не притежавам всички човешки способности? Не превръщат ли следователно моите пари всяка моя немощ в нейната противоположност?

Ако парите са връзката, която ме свързва с човешкия живот, с обществото, с природата и хората, то нима в такъв случай парите не са връзката на всички връзки? Нима не могат те да развързват и връзват всички връзки? Не са ли те затова и всеобщото средство за разединяване? Те са истинската [разединяваща] разменна монета

* Шекспир. «Тимон Атински», превод на Валери Петров, Шекспир — Трагедии, т. 2. Народна култура, 1974, стр. 270—271 и 287. Ред.

Scheidemünze*, както са и истинското свързващо средство, [. . .]** *химическата* сила на обществото.

Шекспир изтъква специално две свойства на парите:

1) Те са видимо божество, превръщане на всички човешки и природни свойства в тяхната противоположност, всеобщо смесване и изопачаване на нещата; те побратимяват необратими положения;

2) Те са всеобщата развратница и всеобщият сводник на хората и народите.

Изопачаването и смесването на всички човешки и природни качества, побратимяването на необратими положения — *божествената* сила — на парите се крие в тяхната *същност* като отчуждена, отчуждаваща и самоотчуждаваща се *родова същност* на хората. Те са отчуждената *моц на човечеството*.

Каквото не мога да направя *като човек*, каквото следователно не могат да направят всичките ми индивидуални същностни сили, това мога да направя благодарение на *парите*. И така, парите превръщат всяка от тези същностни сили в нещо, каквото тя сама по себе си не е, т. е. в нейната *противоположност*.

Когато много ми се яде някакво ядене или имам нужда от пощенска кола, защото не съм достатъчно силен да измина пътя пеша, то парите ми доставят яденето и пощенската кола, т. е. те превръщат моите желания от нещо принадлежащо на фантазията, от тяхното мислимо, представимо, желано битие — в тяхното *сетивно, действително* битие, от представата — в живота, от представимото битие — в реалното битие. В качеството си на това посредничество парите са *наистина творческа* сила.

Търсенето [на храна, стока, пощенска кола] (die demande) е налице и у онзи, който няма пари, но неговото търсене е само във фантазията и няма никакво въздействие върху мене, върху [втори], трети, върху [другите] [XLII], то е лишено от съществуване и следователно остава за самия мене [като нещо] *недействително, безпредметно*. Разликата между ефективното, основаващо се на парите търсене, и неефективното, основаващо се на моята потребност, на моята страст, на моето желание и т. н. търсене, е разликата между *битие и мислене*, между *съществуващата* само у мене представа и представата, както тя съществува за мене като *действителен предмет* извън мене.

Ако нямам пари за пътешествия, нямам и *потребност*, т. е. нямам действителна и осъществяваща се потребност за пътешествия. Ако имам *призвание* за научни занимания, но нямам пари да се уча,

* Игра на думи: «scheiden» — разделям, разединявам; «Scheidemünze» — разменна монета.

** В ръкописа една дума не може да се разчете. *Ред.*

то нямам и призвание за научни занимания, т. е. нямам *действено*, *истинско* призвание за това. Обратно, ако действително нямам призвание за научни занимания, но имам желание и пари, то имам *действено* призвание. *Парите* — като външно, произхождащо не от човека като човек и не от човешкото общество като общество всеобщо *средство* и *възможност* да превръщат *представата* в *действителност*, а *действителността* в *проста представа*, превръщат в същата степен *действителните човешки и природни същностни сили* в чисто абстрактни представи и затова в *несъвършенства*, в мъчителни химери, в каквато степен превръщат, от друга страна, *действителните несъвършенства и химери*, действително немощните, съществуващи само във въображението на индивида негови същностни сили — в *действителни същностни сили и възможности*. И така, съгласно това определение парите са вече всеобщо извращение на *индивидуалностите*, които те превръщат в тяхната противоположност и им придават свойства, противоречащи на техните [собствени] свойства.

Като такава *извращаваща* сила парите действуват след това и по отношение на индивида, и по отношение на обществените и т. н. връзки, които смятат себе си за [самостоятелни] *същности*. Те превръщат верността в изневяра, любовта в омраза, омразата в любов, добродетелта в порок, порока в добродетел, слугата в господар, господаря в слуга, тъпоумието в ум, ума в тъпоумие.

Тъй като парите като съществуващо и проявяващо се понятие за стойността смесват и разменят всички неща, то те са всеобщото *смесване* и [всеобщата] *размяна* на всички неща, т. е. извратеният свят, смесването и размяната на всички природни и човешки качества.

Който може да си купи смелост, той е смел, макар и да е страховлив. Тъй като парите се разменят не с определено качество, не с някаква определена вещ, не [с определени] същностни сили на човека, а с целия човешки и природен предметен свят, то те разменят следователно — от гледището на техния притежател — всяко свойство и всеки предмет с всяко друго свойство и друг предмет, макар и противоречащи на разменяемите; те са побратимяване на непобратимяваемото (*Verbrüderung der Unmöglichkeiten*), те принуждават да се целуват неща, които си противоречат.

Приеми за предпоставка: *човека* като човек и неговото отношение към света като човешко отношение, то в такъв случай можеш да замениш любовта само с любов, доверието само с доверие и т. н. Ако искаш да се наслаждаваш на изкуството, трябва да си художествено образован човек; ако искаш да имаш влияние над други хора, трябва да си човек, който наистина действува на тези хора така, че да

ги насърчава и подпомага. Всяко твое отношение към човека — и към природата — трябва да е *определена проява* на твоя *действителен индивидуален живот*, която да съответствува на предмета на твоята воля. Ако обичаш, без да породим взаимност, т. е., ако твоята любов като любов не породим любов, а чрез своите *жизнени прояви* като любещ човек не станеш *любим човек*, то любовта ти е безсилна — тя е нещастие. [XLIII]

[КРИТИКА НА ХЕГЕЛОВАТА ДИАЛЕКТИКА И ФИЛОСОФИЯ ИЗОБЩО]

[XI] 6. Тук му е може би мястото да направя някои кратки бележки както за разясняване и обосноваване относно Хегеловата диалектика изобщо, така и особено относно нейното изложение в произведенията на Хегел «Феноменология» и «Логика» и, най-после, за отношението на най-новото критическо движение към Хегел.

Усилените занимания на съвременната немска критика със съдържанието на древния свят, нейното крайно сковано от [критикуваната] материя развитие доведоха до пълно безкритично отношение към метода на критикуването и до пълно несъзнаване на *привидно формалния*, но в действителност *съществен* въпрос; какво е отношението ни към Хегеловата *диалектика*? Това несъзнаване — по въпроса за отношението на съвременната критика към Хегеловата философия изобщо и към диалектиката по-специално — беше толкова голямо, че критици като *Щраус* и *Бруно Бауер* са още напълно в плен на Хегеловата логика: първият — изцяло, вторият — в своите «Синоптици»⁶⁹ (където той — в противоположност на Щраус — поставя «самосъзнанието» на абстрактния човек на мястото на субстанцията на «абстрактната природа») и дори още — поне потенциално — в «Разкритото християнство»⁷⁰. Така например в «Разкритото християнство» се казва:

«Сякаш самосъзнанието — като предполага света, предполага разликата и в това, което то създава, създава самото себе си, понеже то премахва отново разликата на създаденото от самото него, тъй като то представлява самото себе си само в създаването и в движението — сякаш то [самосъзнанието] няма за цел това движение» и т. н. или: «Те» (френските материалисти) «не можаха още да видят, че движението на вселената едва като движение на самосъзнанието е станало действително движение за себе си и се е сляло в единство със самото това движение.»

Изрази, които не показват дори и в езика някаква разлика от схващанията на Хегел, а, напротив, буквално ги повтарят.

[XII] Колко малко е било наличието на съзнание за отношение към Хегеловата диалектика по време на акта на критиката (Бауер, «Синоптици») и колко малко се е проявило това съзнание и след акта на предметната критика, доказва Бауер, когато в своето произведение «Доброто дело на свободата»⁷¹ отхвърля дръзкия въпрос на господин Групе «а сега накъде с логиката», като препраща господин Групе към бъдещи критици⁷².

Но и сега, след като *Фойербах* преобърна из основи — както в своите «Тезиси» в «Anecdota», така и по-подробно във «Философия на бъдещето» — старата диалектика и философия, след като, напротив, онази критика, която не знаеше как да извърши това дело, го видя извършено, се обяви за чиста, решителна, абсолютна, изяснила си всичко критика, след като тя в своето спиритуалистично високомерие сведе цялото историческо движение до отношение на останалия свят, — който, за разлика от самата нея, спада към категорията «маса» — към самата нея и разтвори всички догматични противоположности в *единствената* догматична противоположност между собствената ѝ мъдрост и глупостта на света, между критическия Христос и човечеството като «*тълпа*», след като тя доказваше всекидневно и всекичасно своето собствено превъзходство на фона на скудоумието на масата, след като тя, най-после, възвести критическото *второ* *пришествие* под формата, че приближава денят, когато цялото пропадащо човечество ще се струпа пред нея, ще бъде разделено на групи от нея и всяка особена група ще получи своето *testimonium paupertatis**, след като тя оповести в печата за своята възвишеност над човешки усещания, както и над света, царуваща над него във възвишена самотност, като само от време на време допуска да прозвучи смехът на олимпийските богове от техните саркастични устни — след всички тези забавни действия на умиращия под формата на критика идеализъм (на младохегелианството), той не иска за дори и догадката, че се налага да се разграничи критически от своята майка, Хегеловата диалектика, да, не може дори да вземе критическо отношение към диалектиката на *Фойербах*. Напълно безкритично отношение към самия себе си.

Фойербах е единственият, който има *сериозно, критично* отношение към диалектиката на Хегел и направи истински открития в тази област, изобщо наистина надмогна старата философия. Величието на постигнатото и безшумната простота, с която *Фойербах* го

* — свидетелство за бедност. *Ред.*

дава на света, са в чудна противоположност с обратното държане [на критиката].

Великото дело на Фойербах е:

1) доказването, че философията не е нищо друго освен изразената в мисли и логически систематизираната религия — друга форма и начин на съществуване на отчуждението на човешката същност; следователно и тя трябва да се осъди;

2) основаването на *истинския материализъм* и на *реалната наука*, тъй като Фойербах прави общественото отношение «на човека към човека» също основен принцип на теорията;

3) че на отрицанието на отрицанието, което твърди, че е абсолютно положителното, противопоставя почиващото върху самото себе си и обосноваващото се положително върху самото себе си положително.

Фойербах обяснява Хегеловата диалектика (и обосновава с това излизането от положителното, от сетивно-достоверното) по следния начин:

Хегел излиза от отчуждението (логически: от безкрайното, от абстрактно всеобщото) на субстанцията, от абсолютната и неподвижна абстракция. — Т. е., казано популярно, той излиза от религията и теологията,

Второ: той сменя безкрайното, поставя действителното, сетивното, реалното, пределното, особеното (философия, снемане на религията и теологията).

Трето: Той отново сменя положителното, възстановява абстракцията, безкрайното. Възстановяване на религията и теологията.

И така, Фойербах схваща отрицанието на отрицанието *само* като противоречие на философията със самата себе си, като философия, която утвърждава теологията (трансцендентността и т. н.), след като е била отрекла същата, т. е. утвърждава [теологията] в разрез със самата себе си.

Позицията или самоутвърждението и самопотвърждението, което се крие в отрицанието на отрицанието, се схваща като позиция още неуверена в самата себе си и затова неразделно свързаща със своята противоположност, съмняваща се в самата себе си и затова нуждаеща се от доказателство, т. е. недоказваща самата себе си със своето битие, като непризната [XIII] и затова ѝ се противопоставя пряко и непосредствено сетивно достоверната, основаваща се върху самата себе си позиция*.

* Долу в полето на ръкописната страница Маркс е отбелязал: «Фойербах схваща още отрицанието на отрицанието, конкретното понятие като мислене, което превъзхожда себе си в мисленето и което иска да бъде като мислене непосредствено съзерцание, природа, действителност»⁷³. *Ред.*

Но понеже Хегел е схващал отрицанието на отрицанието откъм положителната, съдържаща се в него страна като истински и единствено положителното, а откъм отрицателната, съдържаща се в него страна като единствено истинския акт и акт на самопроявление на всяко битие, той е намерил само *абстрактния, логически, спекулативен* израз за движението на историята, която още не е *действителната* история на човека като предпоставен субект, а е само *акт на създаване, история на възникване* на човека. — Ще обясним как-то абстрактната форма, така и разликата на това движение у Хегел в противоположност на съвременната критика по отношение на същия процес в «Същност на християнството» от Фойербах, или по-точно *критичната* форма на това още безкритично у Хегел движение. — Поглед върху Хегеловата система. Трябва да се започне с Хегеловата *феноменология* — истинското рождено лоно и тайната на Хегеловата философия.

Феноменология.

А) *Самосъзнанието.*

I. *Съзнание.* а) Сетивна увереност, или «това» и *мнението*. б) *Възприятието*, или вещта с нейните свойства, и *илюзията*. γ) Сила и разсъдък, явление и свръхсетивен свят.

II. *Самосъзнание.* Истината на увереността в самия себе си, а) Самостоятелност и несамостоятелност на самосъзнанието, господство и робство. б) Свобода на самосъзнанието. Стоицизъм, скептицизъм, нещастното съзнание.

III. *Разум.* Увереност и истина на разума. а) Наблюдаващ разум; наблюдение на природата и на самосъзнанието. б) Осъществяване на разумното самосъзнание чрез самото себе си. Удоволствието и необходимостта. Законът на сърцето и безумието на сомнението. Добродетелта и ходът на света. в) Индивидуалността, която е реална в себе си и за себе си. Духовното животинско царство и измамата или самият предмет. Законодателстващият разум. Проверяващият законите разум.

В) *Духът.*

I. *Истинският* дух; нравствеността. II. Отчужденият от себе си дух, образованието. III. Увереният в себе си дух, моралността.

С) *Религията.* *Естествена* религия, *художествена* религия, религия на *откровението*.

Д) *Абсолютното знание.*

Както «*Енциклопедията*» на Хегел започва с логиката, с *чистата спекулативна мисъл* и завършва с *абсолютното знание*, със самосъзнателния, самопостигащ се философски или абсолютен, т. е. свръхчовешки абстрактен дух, така и цялата «*Енциклопедия*» не е нищо друго освен *разгърнатата същност* на философския дух,

неговото самоопределяване; както и философският дух не е нищо друго освен отчужденият дух на света, постигащ себе си мислено, т. е. абстрактно вътре в своето самоотчуждение. — *Логиката* — парите на духа, спекулативната, мисловната стойност на човека и природата — тяхната, станала напълно безразлична към всякаква действителна определеност и затова недействителна същност — *отчужденото*, а затова абстрахиращото от природата и от действителния човек мислене; *абстрактното* мислене. — *Външността на това абстрактно мислене*. . . *природата*, както е тя за това абстрактно мислене. За него тя е външна, негова самозагуба; и това абстрактно мислене я схваща също външно, като абстрактна мисъл, но като отчуждено абстрактно мислене — най-после *духът*, това завръщащо се в своето рождено лоно мислене, което като антропологичен, феноменологичен, психологичен, нравствен, художествено-религиозен дух все още не счита себе си за самия себе си, докато най-после не намери себе си като *абсолютно* знание и затова като абсолютен, т. е. абстрактен дух, не се самоутвърди, не получи своето съзнателно и отговарящо му битие. Защото неговото действително битие е *абстракцията*.

Двойна грешка при Хегел.

Първата проличава най-ясно във «Феноменология» като рождено лоно на Хегеловата философия. Когато например той схваща богатството, държавната власт и т. н. като същност, отчуждена от *човешката* същност, това става само в тяхната мисловна форма. . . Те са мисловни същности — и затова само отчуждение на *чистото*, т. е. абстрактното философско мислене. Ето защо цялото движение завършва с абсолютното знание. Онова, от което тези предмети са отчуждени и на което се противопоставят с претенцията за действителност, това е тъкмо абстрактното мислене. *Философът* — самият той впрочем абстрактна форма на отчуждения човек — се поставя като *мащаб* на отчуждения свят. Затова цялата *история на отчуждението* и цялото *отменяне* на отчуждението не е нищо друго освен *история на производството* на абстрактното, т. е. абсолютното [XVII]* мислене, на логическото, спекулативното мислене. *Отчуждението*, което поради това образува истинския интерес на това конкретно отчуждение и снемането на това отчуждение, е противоположността между *в себе си* и *за себе си*, между *съзнание* и *самосъзнание*, между *обект* и *субект*, т. е. противоположността между абстрактното мислене и сетивната действителност или действителната сетивност в рамките на самата мисъл. Всички други противоположности и движения на тези противоположности са само *привид-*

* Тук в ръкописа авторска препратка към стр. XIII. Ред.

ността, обвивката, екзотеричната форма на тези единствено интересни противоположности, които образуват смисъла на другите, обикновените противоположности. Не че човешката същност се *определява по нечовешки начин*, в противоположност на самата себе си, а, че тя се *определява за разлика* от абстрактното мислене и в *противоположност* на него, явява се като поставена и като предстояща да бъде снета същност на отчуждението.

[XVIII] И така, присвояването на същностните сили на човека, станали предмети, и то чужди предмети, е, първо, само *присвояване*, което се извършва в *съзнанието*, в *чистото мислене*, т. е. в *абстракцията*; то е присвояването на тези предмети като *мисли* и *движения* на *мисли*, поради което вече във «Феноменология» — въпреки нейния крайно отрицателен и критичен вид и въпреки действително съдържащата се в нея, често далеч изпреварваща по-късното развитие критика — вече латентно, като зародиш, като възможност, като тайна, се намира безкритичният позитивизъм, а също така и безкритичният идеализъм на по-късните Хегелови произведения — това философско разпадане и възстановяване на наличната емпирия. Второ. Виндикацията* да се върне на човека предметният свят — например разбирането, че *сетивното* съзнание не е *абстрактно* сетивно съзнание, а *човешко* сетивно съзнание, че религията, богатството и т. н. са само отчуждената действителност на *човешкото* предметяване, на превърнатите в материя *човешки* същностни сили и затова са само *пътят* към истинската *човешка действителност*, — това присвояване или вникването в този процес при Хегел затова се появява така, че *сетивността*, *религията*, *държавната власт* и т. н. са *духовни* същности — защото само *духът* е *истинската* същност на човека, а истинската форма на духа е мислещият дух, логическият, спекулативният дух. *Човечността* на природата и на създадената от историята природа — на произведенията на човека — се проявява в това, че те са *произведения* на абстрактния дух, а — следователно — дотолкова са и *духовни* моменти, *мисловни същности*. Затова «Феноменология» е скритата, още неясна за самата себе си и с мистичен дух критика; но доколкото тя фиксира *отчуждението* на човека — макар и човекът да се явява само във формата на духа — дотолкова в нея се намират скрити *всички* елементи на критиката, *подготвени* и *разработени* често вече по начин, далеч надвишаващ становището на Хегел. «Нещастното съзнание», «честното съзнание», борбата на «благородното и подлото съзнание» и т. н., и т. н. — тези отделни раздели съдържат, но още в отчуждена форма, *критичните* елементи на цели сфери като религията, държавата,

* Юридически термин; предявяване на права върху собственост. *Бълг. ред.*

гражданския живот и т. н. И както *същността*, предметът се явява като мисловна същност, така *субектът* е винаги *съзнание* или *самосъзнание*, или — по-скоро — предметът се явява само като *абстрактно* съзнание, а човекът само като *самосъзнание*; ето защо различните форми на отчуждението, които се появяват, са само различни форми на съзнанието и самосъзнанието. И както абстрактното съзнание — като каквото се схваща предметът — е *само по себе си* само отличителен момент на самосъзнанието, така и като резултат на движението се появява идентичността на самосъзнанието със съзнанието, абсолютното знание, движението на абстрактното мислене, което е насочено не вече навън, а се извършва вече *само* в самото себе си, т. е. като резултат се появява диалектиката на чистата мисъл*. [XVIII]

[XIII]** Величието на Хегеловата «Феноменология» и на крайния ѝ резултат — диалектиката на отрицанието като движещ и създаващ принцип — се състои следователно, първо, в това, че Хегел схваща самосъздаването на човека като процес, предметяването като разпредметяване, като отчуждение и като снемане на това отчуждение; че той следователно схваща същността на *труда* и разбира предметния човек, истинския, защото е действителен човек, като резултат на *собствен труд*. *Действителното, дейно* отношение на човека към себе си като към родово същество или неговото проявление като действително родово същество, т. е. като човешко същество, е възможно само поради това, че той действително извлича всички свои *родови сили* — което е възможно пак само чрез общата дейност на хората, само като резултат на историята, и се отнася към тях като към предмети, което пък е възможно преди всичко пак само във формата на отчуждението.

Едностраничността и ограничеността на Хегел ще разгледаме подробно в заключителната глава на «Феноменология» — «Абсолютното знание», глава, която съдържа както предадения сбито дух на «Феноменологията», нейното отношение към спекулативната диалектика, така и *съзнанието* на Хегел относно двете и тяхното взаимоотношение.

Засега ще отбележим предварително само още следното: Хегел стои на гледището на съвременните политико-икономисти. Той схваща *труда* като *същност*, като потвърждаваща се същност на човека; той вижда само положителната страна на труда, не и отрицателната. Трудът е *за себе си формиране на човека* в рамките на *отчуждението* или като *отчужден* човек. Единственият труд, който Хегел

* В ръкописа има препратка: «Вж. продължение на стр. XXII», обаче такава страница в ръкописа няма. *Ред.*

** Тук в ръкописа има препратка към стр. XVIII. *Ред.*

познава и признава, е *абстрактно духовният* труд. Следователно онова, което изобщо образува *същността* на философията — *отчуждението на знаещия себе си човек* или *мислещата се отчуждена наука* — Хегел схваща като същност на труда и затова той може в противоположност на предшествуващата философия да обобщи отделните ѝ моменти и да представи своята философия като *философията*. Онова, което вършеха другите философи — а именно че схващаха отделни моменти на природата и на човешкия живот като моменти на самосъзнанието, и то на абстрактното самосъзнание, — това за Хегел е *дейността* на философията. Затова неговата наука е абсолютна.

Да преминем сега към нашия предмет.

«Абсолютното знание». Последна глава на «Феноменология».

Най-важното е, че *предметът на съзнанието* не е нищо друго освен *самосъзнанието*, или че предметът е само предметеното *самосъзнание*, самосъзнанието като предмет. (Приемаме човек = самосъзнание.)

Ето защо трябва да бъде преодолян *предметът на съзнанието*. *Предметността* като такава се смята за *отчуждено* — неотговарящо на *човешката същност*, на самосъзнанието — отношение на човека. *Обратното присвояване* — като нещо чуждо, под определение-то отчуждение — на създадената предметна същност на човека има следователно значението на снемане не само на *отчуждението*, но и на *предметността*, т. е. човекът се смята следователно за *непредметно, спиритуалистично* същество.

Движението на *преодоляване на предмета на съзнанието* Хегел описва така:

Предметът се показва не само (това е според Хегел *едностранчиво* — т. е. обхващащото едната страна — схващане на това движение) като *възвръщащ се в самостоятелността*. Човекът е положен = самостоятелност [Selbst]. Но самостоятелността е само *абстрактно* схващаният и създаденият посредством абстракция човек. Човекът е самостоятелен [selbstisch]. Неговото око, неговото ухо и т. н. са *самостоятелни*; всяка от неговите същностни сили има в него свойството на *самостоятелността*. Но поради това е съвсем погрешно да кажем: *Самосъзнанието* има око, ухо, същностна сила. *Самосъзнанието* е по-скоро качество на човешката природа, на човешкото око и т. н., не човешката природа е качество [XXIV] на *самосъзнанието*.

Абстрахираната и фиксираната за себе си *самостоятелност* е човекът като *абстрактен егоист*, издигнатият в неговата чиста абстракция до мисленото *егоизъм*. (По-късно ще се върнем пак на това.)

Човешката същност, човекът е за Хегел = *самосъзнание*. Затова всяко отчуждение на човешката същност не е *нищо друго* освен

отчуждение на самосъзнанието. Отчуждението на самосъзнанието не се смята като *израз*, като отразяващ се в знанието и мисленето израз на *действителното* отчуждение на човешката същност. *Действителното*, явяващо се като реално отчуждение не е, напротив, по своята *най-съкровена* скрита — и разкрита едва от философията — същност нищо друго освен *проявление* на отчуждението на действителната човешка същност, на *самосъзнанието*. Ето защо науката, която се занимава с това, се нарича *феноменология*. Затова всяко обратно присвояване на отчуждената предметна същност се явява като включване в самосъзнанието, овладяващият своята същност човек е *само* овладяващото предметните същности самосъзнание. Ето защо връщането на предмета в самостоятелността е обратно присвояване на предмета.

Всестранно изразеното *преодоляване на предмета на съзнанието* се състои в това:

1) че предметът като такъв се представя на съзнанието като изчезващ;

2) че отчуждението на самосъзнанието е това, което вечността поставя;

3) че това отчуждение има не само *отрицателно*, но и *положително* значение;

4) то има [това значение] не само *за нас* или в себе си, но и *за самото съзнание*;

5) *за съзнанието* отрицателното на предмета или неговото самоснемане има *положително* значение благодарение на това, или то *знае* тази нищожност на предмета благодарение на това, че отчуждава самото себе си, защото в това отчуждение поставя *себе си* като предмет или предмета като самото себе си поради неделимото единство *на битието за себе си*;

6) от друга страна тук се съдържа същевременно този друг момент, че самосъзнанието също е така снело и поело обратно в себе си това отчуждение и тази предметност, следователно в *своето* инобитие *като такава* е при себе си;

7) това е движението на съзнанието и затуй това е целостта на неговите моменти;

8) то [съзнанието] трябва да се отнася към предмета също съобразно целостта на неговите определения и да го е схванало според всяко едно от тях. Тази цялост на неговите определения го прави в *себе си* *духовна същност*, а за съзнанието той наистина става такъв благодарение на схващането на всяко отделно определение като *самостоятелност* или благодарение на току-що споменатото *духовно* отнасяне към тях⁷⁴.

Към 1). — Че предметът като такъв се представя на съзнанието

като изчезващ, тсва е споменатото по-горе *връщане на предмета в самостоятелността*.

Към 2). — *Отчуждението на самосъзнанието поставя вещността*. Понеже човекът = самосъзнание, то неговата отчуждена предметна същност или *вещността* (това, което за него е предмет, а предмет за него наистина е само това, което е за него съществен предмет, което следователно е негова *предметна* същност. Но тъй като за субект се прави не *действителният човек* като такъв, затова не и *природата* — човекът е *човешката природа*, — а само абстракцията на човека, самосъзнанието, то *вещността* може да бъде само отчужденото самосъзнание) = *отчужденото самосъзнание, а вещността* е поставена от това отчуждение. Съвсем естествено е както това, че живо, природно, снабдено с предметни, т. е. материални, същностни сили и надарено същество притежава също *действителни* природни *предмети* на своята същност, така и това, че неговото самоотчуждение е поставянето на един *действителен*, но под формата на *външността*, следователно, неспадящ към неговата същност и свръхмощен, предметен свят. Тук няма нищо непонятно и загадъчно. Напротив, би било загадъчно обратното. Но също така е ясно, че едно *самосъзнание* може да поставя чрез своето отчуждение само *вещността*, т. е. все пак само абстрактна *вещ*, *вещ* на абстракцията, а не *действителна* *вещ*. Ясно е [XXVI]* по-нататък, че поради това *вещността* съвсем не е нещо *самостоятелно, съществено* спрямо самосъзнанието, а е само просто едно създание, нещо *поставено* от него, и че това поставено, вместо да потвърждава себе си, е само потвърждение на акта на поставянето, който за момент фиксира своята енергия като продукт и му предава *привидно* ролята — но само за момент — на самостоятелна, действителна същност.

Когато действителният, телесният, стоящият на здравата, добре заоблена земя, вдишващият и издишващ всички природни сили *човек поставя* — поради своето отчуждение — своите действителни, предметни *същностни сили* като чужди предмети, то не *поставянето* е субект; като субект се явява субективността на *предметните* същностни сили, действието на които поради това също трябва да бъде *предметно*. Предметното същество действа предметно, и то не би действувало предметно, ако предметното не се съдържаше в неговото съществено определение. То създава, поставя само *предмети*, защото самото то е поставено от предмети, защото е *изначало природа*. И така, в акта на поставянето то не преминава от своята «чиста дейност» в *създаване на предмета*, а неговият *предметен*

* При номерирането на ръкописа страница XXV не била отбелязана от Маркс. Ред.

продукт само потвърждава неговата *предметна* дейност, неговата дейност като дейност на предметно природно същество.

Тук виждаме, че прокараният натурализъм или хуманизъм се различава както от идеализма, така и от материализма, и същевременно е обединяваща ги истина. Същевременно виждаме, че само натурализмът е способен да разбере акта на световната история⁷⁵.

Човекът е непосредствено *природно същество*⁷⁶. Като природно същество и като живо природно същество той е надарен, от една страна — с *природни сили*, с *жизнени сили*, той е *дейно* природно същество; тези сили съществуват в него като заложби и способности, като *влечения*; като природно, телесно, сетивно, предметно същество той е — от друга страна — *страдащо*, обусловено и ограничено същество, каквито са също животното и растението, т. е. *предметите* на неговите влечения съществуват извън него, като независими от него *предмети*; но тези предмети са *предмети* на неговите *потребности* — необходими, съществени *предмети* за проявяването и утвърждаването на неговите същностни сили. Че човекът е *телесно*, по природа силно, живо, действително, сетивно, предметно същество, това означава, че за предмет на своята същност, на своята жизнена изява той има *действителни, сетивни предмети*, или че може да *изяви* своя живот само спрямо действителни, сетивни предмети. Да е нещо предметно, природно, сетивно е идентично [с това] да има предмет, природа, сетиво извън себе си или пък самото то да е предмет, природа, сетиво за някакво трето същество.) *Гладът* е природна *потребност*; за да се задоволи, утоли, той се нуждае следователно от *природа* извън себе си, от *предмет* извън себе си. Гладът е признатата потребност на моето тяло от *предмет* извън него, необходим за възстановяването му и за изявата на неговата същност. Слънцето е *предметът* на растението — предмет, необходим за него, утвърждаващ живота му, както растението е предмет на слънцето като *изява* на даряващата живот сила на слънцето, като *предметната* същностна сила на слънцето.

Същество, което няма извън себе си своя природа, не е *природно* същество, не взема участие в живота на природата. Същество, което няма никакъв предмет извън себе си, не е предметно същество. Същество, което само не е предмет на трето същество, няма същество за свой *предмет*, т. е. не се държи предметно, битието му не е нещо предметно.

[X XVII] Непредметно същество е *невъзможно, абсурдно същество* [Unwesen].

Представете си същество, което нито самото то е предмет, нито пък има предмет. Такова същество би било, първо, *единственото* същество, не би съществувало никакво същество извън него, би съ-

ществувало самотно, са́мо то. Защото, щом като има предмети извън мен, щом като не съм *сам*, тогава аз съм нещо *друго*, *друга действителност* спрямо предмета извън мен. И така, за този 3-ти предмет аз съм *друга действителност* в сравнение с него, т. е. *негов* предмет. Същество, което не е предмет на друго същество, предполага, следователно, че не съществува *никакво* предметно същество. Щом имам някакъв предмет, тогава този предмет мен има за предмет. Но едно *непредметно* същество е недействително, несетивно, само мислимо, т. е. само въображаемо същество, същество на абстракцията. Да съм *сетивен*, т. е. да съм действителен, ще рече да съм предмет на сетивното, да съм *сетивен* предмет, т. е. да имам сетивни предмети извън себе си, да имам предмети на своята сетивност. Да съм сетивен, значи да съм *страдащ*⁷⁷.

Затова следователно човекът като предметно, сетивно същество е *страдащо*, и тъй като е същество, което усеща своето страдание, то е *страстно* същество. Страстта, Passion, е енергично стремящата се към своя предмет същностна сила на човека.

(Но човекът не е само природно същество, а е *човешко* природно същество; т. е. съществуващо за самото себе си същество и затова *родово същество*, като каквото той трябва да се изявява и утвърждава както в своето битие, така и в своето знание. И така, нито *човешките* предмети са природни предмети, както последните са дадени непосредствено, нито човешкото сетиво [Sinn] — както е непосредствено, предметно — е *човешка* сетивност, човешка предметност. На *човешкото* същество непосредствено не е дадена адекватно нито природата — обективно, нито природата — субективно.) И както всичко природно трябва да възникне, така и *човекът* има свой акт на възникване — *историята*, която обаче е съзнавана от него история и затова — като акт на възникване — е съзнателно снемаш се акт на възникване. Историята е истинската естествена история на човека. — (На това трябва да се върнем.)

Трето, тъй като това поставяне на вещността е само привидност, е противоречаш на чистата дейност акт, това поставяне трябва пак да бъде снето, а вещността да бъде отречена.

Към 3, 4, 5, 6. — 3) Това отчуждение на съзнанието има не само *отрицателно*, но и *положително* значение и 4) това положително значение е [положително] не само *за нас* или в себе си, но и за самото него, за съзнанието. 5) *За съзнанието* отрицателното на предмета, или неговото самоснемане [Sich-Selbst-Aufheben] има *положително* значение благодарение на това — или то *знае* тази нищожност на предмета благодарение на това, — че то отчуждава самото *себе си*, защото в това отчуждение то *знае* себе си като предмет или — поради неразделното единство на *битието за себе си* — предмета като

самото себе си. 6) От друга страна, тук се съдържа същевременно другият момент, че то също така е снело и обратно поело в себе си това отчуждение и тази предметност, следователно в своето *иностранство като такова то е при себе си*.

Вече видяхме: Присвояването на отчуждената предметна същност или премахването на предметността под определеното *отчуждение* — което трябва да се движи от безразличната чуждост до действителното враждебно отчуждение, — има за Хегел същевременно, или дори главно, значение на премахването на *предметността*, защото не *определят* характер на предмета, а неговият *предметен* характер е за самосъзнанието неприличното и отчуждението. Затова предметът е нещо отрицателно, нещо самопремахващо се, *нищожност*. Тази нищожност на предмета има за съзнанието не само отрицателно, но и *положително* значение, защото *нищожността* на предмета е тъкмо *самопотвърждението* на непредметността, на [XXVIII] *абстракцията*, на самото себе си. За самото съзнание нищожността на предмета затова има положително значение, защото съзнанието *знае* тази нищожност, предметната същност, като свое *самоотчуждение*; защото то *знае*, че тази нищожност съществува само благодарение на неговото самоотчуждение. . .

Начинът, по който съществува съзнанието и по който съществува нещо за него — това е *знанието*. Знанието е неговият единствен акт. Ето защо нещо възниква за съзнанието, доколкото то *знае* това *нещо*. Знание е неговото единствено предметно отношение. — То *знае* нищожността на предмета, т. е. неразличимостта на предмета от него, небитието на предмета за него — благодарение на това, че то *знае* предмета като свое *самоотчуждение*, т. е. *знае* себе си — знанието като предмет — благодарение на това, че предметът е само *привидността* на един предмет, някаква измама, а по своята същност не е нищо друго освен самото знание, противопоставило се на самото себе си, а поради това противопоставило се на една *нищожност*, на нещо, което няма *никаква* предметност извън знанието; или знанието *знае*, че то — като се отнася към някакъв предмет — е само *извън* себе си, отчуждава се, че *самото* то си се *явява* само като предмет, или че това, което му се *явява* като предмет, е само самото то.

От друга страна, казва Хегел, тук се съдържа същевременно този друг момент, че то [самосъзнанието] е снело и поело обратно в себе си в същата степен това отчуждение и тази предметност, следователно в своето *иностранство като такова то е при себе си*.

В това разяснение имаме събрани всички илюзии на спекулацията.

Първо: Съзнанието, самосъзнанието в своето *иностранство като такова е при себе си*. Ето защо то — или ако се абстрахираме от Хе-

геловата абстракция и вместо самосъзнанието поставим самосъзнанието на човека — е в своето *инобитие като такова при себе си*. Тук се съдържа, първо, че съзнанието — знанието като знание, мисленето като мислене — се представя непосредствено за *другото* себе си, представя се за сетивност, действителност, живот — самопревъзхождащото се в мисленето мислене (Фойербах). Тази страна се съдържа тук дотолкова, доколкото съзнанието само като съзнание има своята неприличност не в отчуждената предметност, а в *предметността като такава*.

Второ: Тук се съдържа това, че самосъзнателният човек, доколкото е опознал духовния свят — или духовното всеобщо битие на своя свят — като самоотчуждение и го е снел, той все пак отново го потвърждава в този отчужден вид и го представя за свое истинско битие, възстановява го, представя се, че [*в своето*] *инобитие като такова е при себе си*, т. е. след снемане например на религията, след признаването на религията като продукт на самоотчуждението, той все пак се намира потвърден в *религията* като *религия*. Тук е коренът на *фалшивия* позитивизъм на Хегел или на неговия само *привиден* критицизъм: онова, което Фойербах нарича полагане (Setzen), отричане (Negieren) и възстановяване на религията или теологията — но което трябва да се схваща по-общо. И така, разумът е при себе си в неразум като неразум. Човекът, който е разбрал, че в правото, политиката и т. н. води отчужден живот, води в този отчужден живот като такъв своя истински човешки живот. Самоодобрението, самопотвърждението в *противоречието* със самото себе си, а така също както със знанието, така и със същността на предмета е следователно истинското *знание* и истинският *живот*.

И така, сега вече и дума не може да става за някакво нагаждане на Хегел към религия, държава и т. н., понеже тази лъжа е лъжа на неговия принцип.

[XXIX] Ако *зная* религията като *отчуждено* човешко самосъзнание, *зная* следователно в нея като религия утвърдено не моето самосъзнание, а моето отчуждено самосъзнание. В такъв случай следователно *зная* моето — принадлежащо на самото себе си, на своята същност — самосъзнание, утвърдено не в *религията*, а *напротив* — в *унищожената, сметата* религия.

Ето защо при Хегел отрицанието на отрицанието не е потвърждение на истинската същност именно чрез отрицание на привидната същност, а потвърждение на привидната същност или на отчуждената от себе си същност в нейното отрицание, или отрицание на тази привидна същност като предметна, намираща се извън човека и независима от него същност и нейното превръщане в субект.

Поради това своеобразна роля играе *снемането*, в което са свързани отрицанието и съхраняването, утвърждаването.

Така например в Хегеловата философия на правото снетото *частно право = морал*, снетият морал = *семејство*, снетото семејство = *гражданско общество*, снетото гражданско общество = *държава*, снетата държава = *световна история*. А частното право, моралът, семејството, гражданското общество, държавата и т. н. остават да съществуват в *действителността*, само че са станали *моменти*, форми на съществуване и начини на битието на човека, които изолирано нямат сила, взаимно се отменят и пораждат и т. н. *моменти на движението*.

В тяхното действително съществуване тази тяхна *подвижна* същност е скрита. Тя се явява, разкрива се за пръв път едва в мисленето, във философията, и затова мое истинско религиозно битие е моето битие във *философията на религијата*, мое истинско политическо битие е моето битие във *философията на правото*, мое истинско природно битие е [моето] битие във *философията на природата*, мое истинско художествено битие е [моето] битие във *философията на изкуството*, мое истинско *човешко* битие е моето *битије във философията*. Така също истинското съществување на религија, държава, природа, изкуство е: *философията на религијата, философията на природата, философията на държавата, философията на изкуството*. Но ако само философията на религијата и т. н. е за мене истинското битие на религијата, тогава аз съм и истински религиозен само като *философ на религијата* и по този начин отричам *действителната* религиозност и действително *религиозниј* човек. Но съвременен аз ги *потврждавам* отчасти в рамките на моето собствено битие или в рамките на чуждото битие, което им противопоставям, защото това е само технијат *философски* израз; отчасти в тяхната своеобразна првоначална форма, защото те са валидни за мене само като *привидното* инобитие, като алегии, скрити под сетивна обвивка форми на тяхното собствено истинско, т. е. на моето *философско* битие.

Така също снетото *качество = количество*, снетото количество = *мярка*, снетата мярка = *същност*, снетата същност = *явление*, снетото явление = *действителност*, снетата действителност = *понятие*, снетото понятие = *обективност*, снетата обективност = *абсолютна идея*, снетата абсолютна идея = *природа*, снетата природа = *субјективен дух*, снетият субјективен дух = *нравствен обективен дух*, снетият нравствен дух = *изкуство*, снетото изкуство = *религија*, снетата религија = *абсолютно знание*.

От една страна, това снемане е снемане на мислената същност т. е. *мислената* частна собственост се снемане в *мислата* за морала

А понеже мисленето си въобразява, че е непосредствено другото себе си, *сетивна действителност*, т. е. за него неговата акция е и *сетивна действителна* акция, това мислещо снемане, което в действителност оставя незасегнат своя предмет, си мисли, че действително го е преодоляло, а, от друга страна, тъй като този предмет е станал сега за мисленето мислен момент, затова той е за него в своята действителност като самопотвърждение на самия себе си, на самосъзнанието, на абстракцията.

[XXX] Ето защо, от една страна, битието, което Хегел *снима* във философията, не е *действителната* религия, държава, природа, а религията, самата вече като предмет на знанието — *догматиката*; същото е и с *юриспруденцията*, *науката за държавата*, *природознанието*. Следователно Хегел е, от една страна, в разрез както с действителната същност, така и с непосредствената нефилософска *наука* или с нефилософските *понятия* на тази същност. Затова той противоречи на техните установени понятия.

От друга страна, религиозният и т. н. човек може да си намери у Хегел своето последно потвърждение.

А сега да разгледаме *положителните* моменти на Хегеловата диалектика — в рамките на определените отчуждение.

а) *Снемането* като предметно движение, което *поема обратно* в себе си отчуждението. Това е изразеното в отчуждението схващане за *присвояването* на предметната същност чрез снемането на нейното отчуждение, отчужденото вникване в *действителното предметяване* на човека, в действителното присвояване на своята предметна същност чрез унищожаването на *отчужденото* определение на предметния свят, чрез неговото снемане в неговото отчуждено битие, както атеизмът като снемане на бога е ставането на теоретичния хуманизъм, а комунизмът като снемане на частната собственост е виндикация на действителния човешки живот като собственост на човека, ставането на практическия хуманизъм, или атеизмът е хуманизъм, опосредствуван със себе си чрез снемането на религията, а комунизмът е хуманизъм, опосредствуван чрез снемането на частната собственост. Едва чрез снемането на това опосредяване, което обаче е необходима предпоставка, се осъществява положително започващият от самия себе си *положителен* хуманизъм.

Но атеизмът, комунизмът не са бягство, не са абстракция, не са загубване на създадения от човека предметен свят, на същностните сили на човека, приели предметна форма, не са бедност, връщаща се към противоположната, неразвитата простота. Напротив, едва те са действителното ставане, действително станалото за човека реализиране на неговата същност, реализиране на неговата същност като нещо действително.

Тъй че Хегел схваща — като долавя, макар и пак в отчуждена форма, *положителния* смисъл на отнесеното към самото себе си отрицание — самоотчуждението и отчуждението на същността на човека, неговото разпредметяване и дереализиране като самопридобиване, изява на същността, предметяване, реализиране. (Накратко, той схваща — в рамките на абстракцията — труда като *акт на самосъздаване* на човека, отношението към себе си като към чужда същност, и потвърждаването на себе си като чуждо същество — като ставащо *родово съзнание* и ставаш *родов живот*.)

б) При Хегел — независимо или по-скоро като следствие от вече описаната превратност — този акт е обаче, *първо, само формален*, защото е валиден като абстрактен, защото самата човешка същност е валидна само като *абстрактна мислеца същност*, като самосъзнание; и

второ, понеже схващането е *формално* и *абстрактно*, затова снемането на отчуждението става утвърждение на отчуждението, или за Хегел това движение на *самосъздаване, самоопределяване* като *самоотричане* и *самоотчуждение* е *абсолютната* и затова последната, имаща за цел самата себе си и успокоила се в себе си, достигнала до своята същност *човешка изява на живот*.

Ето защо това движение в неговата абстрактна [XXXI] форма като диалектика е валидно като *истински човешкия живот* и понеже то е все пак абстракция, отчуждение на човешкия живот, е валидно като *божествен процес*, но божествения процес на човека — един процес, който извършва самата негова различна от него абстрактна, чиста, абсолютна същност.

Трето: този процес трябва да има носител, субект; но субектът възниква едва като резултат; този резултат — знаещият се като абсолютно самосъзнание субект, е *бог, абсолютен дух, знаещата се и потвърждаващата себе си идея*. Действителният човек и действителната природа стават просто предикати, символи на този скрит недействителен човек и на тази недействителна природа. Затова отношението между субект и предикат е абсолютна превратност, *мистичен субект—обект* или *засенчваща обекта субективност, абсолютният субект* като *процес*, като *отчуждаващ се* и *връщащ се* от отчуждението в себе си, но същевременно поемащ го обратно в себе си *субект* и субектът като този процес; *чистото неспирно кръжене* в себе си.⁷⁸

Към първо. Формално и абстрактно схващане на акта на самосъздаване или на самоопределяване на човека.

Понеже Хегел поставя равенство между човек и самосъзнание, отчужденият предмет, отчуждената същностна действителност на човека не е нищо друго освен съзнание, само мисълта за отчужде-

нието, неговият *абстрактен* и затова безсъдържателен и недействителен израз — *отрицанието*. Затова и снемането на отчуждението също не е нищо друго освен абстрактно, безсъдържателно снемане на тази безсъдържателна абстракция — *отрицанието на отрицанието*. Затова съдържателната, жива, сетивна, конкретна дейност на самоопределяването става просто абстракция на тази дейност, на *абсолютната отрицателност*, абстракция, която отново бива затвърдена като такава и мислена като самостоятелна дейност, като дейността изобщо. А понеже тази така наречена отрицателност не е нищо друго освен *абстрактната, безсъдържателна* форма на действителния жив акт, затова и нейното съдържание може да бъде само *формално* съдържание, получено чрез абстрахиране от всякакво съдържание. Ето защо това са всеобщите, абстрактни, присъщи на всяко съдържание, затова и безразлични към всяко съдържание, но пък и затова валидни за всяко съдържание *форми на абстракцията*, формите на мислене, логическите категории, освободени от *действителния дух* и от *действителната природа*. (По-нататък ще развием *логическото* съдържание на абсолютната отрицателност.)

|| Положителното, което е извършил Хегел тук — в своята спекулативна логика, — е, че *определените понятия*, общите *неизменни форми на мисленето* в тяхната самостоятелност по отношение на природата и духа са необходим резултат от всеобщото отчуждение на човешката същност, а следователно и на човешкото мислене, и че затова Хегел ги е изложил като моменти от процеса на абстракцията и ги е обединил като цяло. Например снетото битие е същност, снетата същност — понятие, снетото понятие. . . абсолютна идея. Но какво е абсолютната идея? И самата тя на свой ред също се сема, ако не иска да извърши отначало целия акт на абстракцията и да се задоволи с това да бъде съвкупност от абстракции или схваща себе си като абстракция. Но абстракцията, която схваща себе си като абстракция, знае, че не е нищо. Тя, абстракцията, трябва сама да се сHEME и така стига до такава същност, която е тъкмо нейна противоположност — до *природата*. И така, цялата логика е доказателството, че абстрактното мислене само по себе си е нищо, че абсолютната идея сама по себе си е нищо, че само *природата* е нещо.

[XXII] Абсолютната идея, *абстрактната* идея, която

«разглежда с оглед на нейното единство със себе си си е *съзрение*» (Хегел, «Енциклопедия», 3-то издание⁷⁹, стр. 222 [§ 447]), която «в своята абсолютна истина *се решава* да отпусне свободно *от себе си* момента на своята особеност или на първото определение и на инобитие, *непосредствената идея* като свое отражение — свободно да *отпусне* себе си *от самото себе си като природа*» (цит. съч.),

цялата тази, проявяваща се така странно и чудновато идея, която

причини на хегелианците ужасни главоболия, не е нищо друго освен *абстракцията*, т. е. абстрактният мислител, която, поучена от опита и изяснила си своята истина, се решава при някои условия — и то фалшиви, че дори и абстрактни — *да се откаже от себе си* и да постави на мястото на своето при себе си битие, [на своето] битие-нищо, на своята всеобщност и неопределеност своето инобитие, особеното, определеното; да отпусне *свободно от себе си природата*, която тя е криела в себе си само като абстракция, като мислена вещ, т. е. да напусне абстракцията и да се нагледа веднъж на *свободната* от нея природа. Абстрактната идея, която непосредствено става *съзърцание*, не е нищо друго освен абстрактното мислене, което се отказва от себе си и решава да стане *съзърцание*. Целият този преход на логиката в натурфилософията не е нищо друго освен така трудният за абстрактния мислител да го извърши и затова така фантастично описан от него преход от *абстрахирането* към *съзърцанието*. *Мистичното* чувство, което тласка философа от абстрактното мислене към съзърцанието, е *скуката*, копнежът по съдържание.

(Отчужденият от самия себе си човек е отчужден и от своята *същност*, т. е. от природната и човешката същност, мислител. Затова неговите мисли са някакви застинали духове, обитаващи извън природата и човека. Хегел е събрал и затворил в своята «Логика» всички тези застинали духове, като разглежда всеки един от тях първо като отрицание, т. е. като *отчуждение* на *човешкото* мислене, а след това като отрицание на отрицанието, т. е. като снемане на това отчуждение, като *действителна* изява на човешкото мислене; но това отрицание на отрицанието — самото то, намирайки се още в плен на отчуждението — е отчасти възстановяване на застиналите духове в тяхното отчуждение, отчасти спиране при последния акт, отнасяне на-себе-си-към-самия-себе-си [das Sichaufsichbeziehen] в отчуждението, като истинско битие на тези застинали духове*, а отчасти доколкото тази абстракция схваща себе си като абстракция и изпитва безкрайна скука от самата себе си, отказът на абстрактното, движещо се само в мисленето мислене, което е без око, без зъб, без ухо,

* Т. е. Хегел поставя на мястото на тези застинали абстракции кръжачия в себе си акт на абстракцията; с това той има, първо, заслугата, че е посочил произхода на всички тези — принадлежащи по първични данни на отделни философи — ненадлежни [ungehörige] понятия; [и, второ], че ги е свързал взаимно и е създал — като предмет на критиката — вместо някаква определена абстракция, абстракция всеобхватна. (Защо Хегел отделя мисленето от *субекта*, ще видим по-късно; но вече още сега е ясно, че, ако няма човека, то и неговата същностна изява не може да бъде човешка, следователно и мисленето не можеше да бъде схванато като същностна изява на човека в качеството му на субект природен и човешки, с очи, уши и т. н., живеещ в обществото, света и природата.)

без нищо, се явява при Хегел като решение да признае *природата* за същност и да се отдаде на съзерцанието.)

[XXVIII] Но и *природата*, взета абстрактно, за себе си, фиксирана в откъснатостта от човека, е за човека *нищо*. Че абстрактният мислител, който се е решил да премине към съзерцание, съзерцава природата абстрактно, се разбира от само себе си. Както природата, включена от мислителя в неговата скрита и загадъчна за самия него форма като абсолютна идея, като мислена вещ, така в действителност, като я е отпуснал от себе си, той е отпуснал от себе си само тази *абстрактна природа* — но само със значението, че тя е иновитието на мисълта, че тя е действителната, съзерцаваната, различна от абстрактното мислене природа — само *мислената вещ* на природата. Или, за да говорим на човешки език, при своето съзерцаване на природата абстрактният мислител узнава, че същностите, които той си мислеше, че създава в божествената диалектика от нищото, от чистата абстракция като чисти продукти на действащата в самата себе си и негледаща никъде в действителността работа на мисленето — не са нищо друго освен *абстракции от определения на природата*. И така, цялата природа е за него само повторение в сетивна, външна форма, на логическите абстракции. Той отново *анализира* както нея, така и тези абстракции. Неговото съзерцание на природата е следователно само акт на потвърждение на неговото абстрахиране от съзерцаването на природата, съзнателно повтаряният от него процес на създаване на неговата абстракция. Така например времето = отрицателност, която се отнася до самата нея (стр. 238, цит. съч.). На снетото ставане като битие отговаря — в природна форма — снетото движение като материя. Светлината е — *природната форма — рефлексията в себе си*. Тялото като *луна и комета* е *природната форма на противоположността*, която според логиката е, от една страна, *основаващото се върху самото себе си положително*, от друга страна, *основаващото се върху самото себе си отрицателно*. Земята е *природната форма на логическото осъвание* като отрицателно единство на противоположностите и т. н.

Природата като природа, т. е. доколкото тя сетивно още се различава от онзи таен, скрит в нея смисъл, природата — разделена, различна от тези абстракции — е *нищо*, едно *нищо*, *потвърждаващо се като нищо*; тя е *безсмислена* или има само смисъла на една външност, която трябва да бъде снета.

«В крайно *теологичното* становище се намира правилната предпоставка, че природата не съдържа абсолютната цел в самата себе си.» Стр. 225 [§ 245].

Нейна цел е потвърждаването на абстракцията.

«Природата се е получила като идеята във *формата* на *иновитието*. Но

тъй като *идеята* по такъв начин се явява като отрицателното на самата себе си или е *външна за себе си*, то природата не е *външна*, само относителна спрямо тази идея, а, напротив, *външността* съставлява определеното, в което идеята се явява като природа.» Стр. 227 [§ 247].

Тук *външността* не трябва да се разбира като *изявяващата се външно* и разкритата за светлината, за сегивния човек *сетивност*. *Външността* тук трябва да се приема в смисъла на отчуждението, на недостатък, на недъг, какъвто не би трябвало да има. Защото истинното все още е идеята. Природата е само *формата* на своето *инобитие*. И понеже абстрактното мислене е *същността*, онова, което е *външно за него*, е по самата си същност нещо само *външно*. Абстрактният мислител същевременно признава, че *сетивността* е същността на природата, *външността* в противоположност на действащото в себе си мислене. Но същевременно той изразява тази противоположност така, че тази *външност на природата*, нейната *противоположност* на мисленето, е неин *недостатък*, че тя — доколкото се различава от абстракцията — е несъвършено същество. [XXXIV] Едно не само за мене, в моите очи несъвършено, а едно само по себе си несъвършено същество има извън себе си нещо, което му липсва, сиреч, неговата същност е нещо друго, а не самото то. Ето защо за абстрактния мислител природата трябва сама себе си да снесе, защото тя вече е поставена от него като *потенциално снета* същност.

«За нас духът има като своя *предпоставка природата*, чиято *истина*, а с това и чиято *абсолютно първично* е той. В тази истина природата е *изчезнала*, а духът се е получил като достигналата до своето битие за-себе-си идея, чийто *обект*, както и *субект* е *понятието*. Тази идентичност е *абсолютна отрицателност*, защото понятието има в природата своята пълна *външна обективност*, но това негово отчуждение е снето и то, понятието, е станало в това отчуждение за себе си идентично със себе си. Така че то е тази идентичност само като възвръщане от природата.» Стр. 392 [§ 381].

«*Откровението*, което като *абстрактната идея* е непосредствен преход, *ставане* на природата, като откровение на духа, който е свободен, е *поставяне* на природата като *свой свят*; поставяне, което като рефлексия е същевременно *предпоставка* на света като самостоятелна природа. Откровението в понятието е сътворение на същата [на природата] като свое битие, в което той си дава *утвърдението* и *истината* на своята свобода.» «*Абсолютното е духът*: това е висшата дефиниция на абсолютното.»⁶⁰ [Стр. 393, § 384.] [X X X I V]

- ⁹ *«Икономическо-философски ръкописи от 1844 година»* са очевидно първоначални записки за замислената от Маркс книга «Критика на политиката и на политическата икономия». Работата е стигнала до нас във вид на три ръкописа върху листове с формат 30×40 см, като всеки ръкопис има своя собствена номерация (с римски цифри). В първия ръкопис (36 страници) отделните страници са разделени по на три или две паралелни колонки и всяка колонка има свое заглавие: «Работна заплата», «Печалба от капитала», «Поземлена рента». От XVII страница нататък с текст е запълнена само колонката със заглавие «Поземлена рента», а от XXII страница до края на първия ръкопис Маркс е писал и на трите колонки, без да се съобразява с поставените по-рано заглавия. Текстът на тези шест страници (XXII—XXVII) се публикува в настоящия том под редакционното заглавие «Отчужденият труд». От втория ръкопис са запазили само четири страници. Третият ръкопис се състои от 17 съшити с бял конец 34 големи листа. В края на третия ръкопис (на страници XXXIX—XL) се намира «Предговор», който е поместен в настоящия том, както и в предишните издания, в началото. Разделът на ръкописа, отбелязан като пункт 6 (за критиката на Хегеловата фи-

лософия), е поместен в края на работата в съответствие с намерението, което е изказал Маркс в «Предговора».

Заглавното на целия Марксов ръкопис, както и поставените в квадратни скоби заглавия на отделните му части са дадени от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. —39.

- ¹⁰ Тук и по-нататък римските цифри означават авторската номерация на страниците на ръкописа. —41.
- ¹¹ Начало на тази критика е трудът на К. Маркс «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод (вж. настоящото издание, т. I, стр. 399—413.). —41.
- ¹² Това намерение не било осъществено. Възможно е Маркс да не е започнал да пише споменатите брошури не толкова по силата на различни външни обстоятелства, а защото е стигнал до убеждението, че е невъзможно самостоятелно научно разглеждане на въпросите на правото, морала, политиката и другите категории от надстройката, докато не бъде направен научен анализ на базата на всяко общество, включително и на буржоазното — на производствените отношения. — 41.
- ¹³ Има се предвид Б. Бауер, публикувал в «Allgemeine Literatur-Zeitung» две големи рецензии за книги, статии и брошури по еврейския въпрос. От тези рецензии, поместени в книжка I (декември 1843 г.) и книжка IV (март 1844 г.) на месечника, са взети повечето от цитираните тук от Маркс изрази. Изразите «утопична фраза» и «компактна маса» се срещат в статията на Бруно Бауер «Какво е сега предметът на критиката?» в книжка VIII на «Allgemeine Literatur-Zeitung» (юли 1844 г.). Разгърнатата критика на този месечник била направена по-късно от Маркс и Енгелс в произведението «Светото семейство, или Критика на критическата критика» (вж. настоящото издание, т. 2). — 42.
- ¹⁴ По това време Маркс, който владеел освен немски още и френски език, бил запознат доста добре с френската литература. Той четял, а често и конспектирал трудове на Консидеран, Льору, Прудон, Кабе, Дезами, Буонароти, Фурие, Лаотнер, Вилгардел и други автори. В първата половина от 40-те години Маркс още не владеел английски език и затова можел да се ползва от произведенията на английските социалисти само в преводи на немски или френски език. Така например той знаел съчиненията на Оуен от френски преводи, а също от произведения на френски автори, които излагали възгледите на Оуен. Текстът на самите «Икономическо-философски ръкописи» и други източници не съдържат указания за по-обширно запознаване с творчеството на английските социалисти, което се забелязва по-късно, например в «Нищета на философията», написана в 1847 година. —42.
- ¹⁵ Освен главното произведение на Вайтлинг «Гаранции за хармонията и свободата» (1842) Маркс има навярно предвид и статие, които били помествани в списания, издавани от самия Вайтлинг през 1841—1843 г., както и написаното от Вайтлинг програмно съчинение за Съюза на справедливите «Човечеството, каквото е и какво трябва да бъде».
- В изданията от Георг Хервер сборник «Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz». Zürich und Winterthur, 1843 («Двадесет и една коли от Швейцария»). Цюрих и Винтертур, 1843) били публикувани анонимно три статии на Хес: «Социализъм и комунизъм», «Философия на действието» и «Единна и пълна свобода». —42.

- ¹⁶ Вж. настоящото издание, т. 1, стр. 523—550. —42.
- ¹⁷ В писма на Маркс до Руге, в неговите статии «Към еврейския въпрос», «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», публикувани в «Deutsch-Französische Jahrbücher» (февруари 1844 г.), се проследяват следните първи елементи от съдържанието на «Икономическо-философски ръкописи» — «Критика на политиката и на политическата икономия»: необходимостта от безпощадна критика на съществуващия свят като една от най-важните предпоставки за изграждане на новия свят; призив за критика на политиката, за заемане на определена партийна позиция в политиката и установяване по този начин на жива връзка на теорията с действителната борба; разкриване природата на паричния фетишизъм в буржоазното общество, същността на парите като отчуждена от човека същност на неговия труд и неговото битие; поставяне на проблемата за отчуждението на човека от самия себе си и от природата в условията на капитализма; критическа оценка на утопичния («тогавашния») комунизъм — онази негова форма, която проповядвали Кабе, Дезами, Вайтлинг и други; изтъкване на необходимостта от премахване на частната капиталистическа собственост като главна цел и съдържание на радикалната социална революция (на «общочовешката еманципация»); тезата за образованието и издигането заедно с развитието на капитализма на пролетариата — класата, която е призвана да премахне частната собственост и да бъде «сърце», т. е. основна движеща сила на революционното преустройство на обществото. —42.
- ¹⁸ L. Feuerbach. «Grundsätze der Philosophie der Zukunft». Zürich und Winterthur, 1843 (Л. Фойербах. «Основни положения на философията на бъдещето». Цюрих и Винтертур, 1843).
- Статията на Л. Фойербах «Предварителни тезиси към реформа на философията» била отпечатана във втория том на сборника «Anekdoten zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» («Неиздадено от областта на най-новата немска философия и публицистика»). В този двутомен сборник освен произведения на други автори била поместена и статията на Маркс «Бележки по най-новата пруска цензурна инструкция». Публикуваната тук статия «Лутер като арбитър между Щраус и Фойербах», за автор на която доскоро се е смятал Маркс, била написана от Фойербах. —42.
- ¹⁹ Маркс подразбира тук цялостния материалистически възглед на Фойербах, който самият Фойербах наричал «натурализъм» и «хуманизъм» или «антропология» и в който се развивала мисълта, че новата, т. е. Фойербаховата, философия прави човека като неделима част от природата (натурата) свой единствен и висш предмет. Такава философия, или антропология, включва според Фойербах физиологията и става универсална наука; същността на новото време, твърдял той, е обожествяването на действителното, на материално съществуващото; същността на новата философия е в отричането на теологията и утвърждаването на материализма, емпиризма, реализма, хуманизма. —42.
- ²⁰ Това си намерение Маркс изпълнил наскоро след написването на този «Предговор» заедно с Енгелс в книгата «Светото семейство, или Критика на критическата критика» (вж. настоящото издание, т. 2). —44.
- ²¹ Страниците на първия ръкопис Маркс е разделил на три успоредни колонки, като ги снабдил със заглавията: «Работна заплата», «Печалба от капитала» и «Поземлена рента». Всяка колонка е изпълнена с текст, който се отнася към посочените теми. Обаче това тричленно изложение е нарушено, а в края на

- ръкописа загубва всъщност всякакво значение. Приетите от Маркс заглавия отговарят на трите категории в буржоазната политикономия, които съгласно учението на Адам Смит на свой ред представляват трите вида доходи на трите основни класи на тогавашното буржоазно общество — работническата класа, индустриалната буржоазия и поземлените собственици. — 45.
- ²² Маркс цитира стр. 138, т. I от труда на А. Смит (вж. бележка 7) [Руски превод, стр. 66]. Всички по-нататъшни цитати са дадени от Маркс по това издание. — 45.
- ²³ Цитира се стр. 162, т. II от труда на А. Смит (вж. бележка 7) [Руски превод, стр. 194]. — 47.
- ²⁴ Цитира се стр. 193, т. I от труда на А. Смит (вж. бележка 7) [Руски превод, стр. 84]. — 49.
- ²⁵ *Сложна лихва* — лихва, последователно изчислявана не само по първоначалната величина, но и по нейното увеличение за някакъв определен срок. По такъв начин първоначалната величина нараства в геометрична прогресия: например, $2 \times 2 = 4 \times 2 = 8 \times 2 = 16$ и т. н. — 49, 61.
- ²⁶ На стр. VII от първия ръкопис, за разлика от предишните страници, Маркс излага темата «Работна заплата» и на трите колонки. На стр. VIII има изложение на две теми: на първата, лява, колонка «Работна заплата», на втората, дясна — «Печалба от капитала». — 50.
- ²⁷ W. Schulz. «Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft». Zürich und Winterthur, 1843 (В. Шулц. «Движението на производството. Историко-статистическо изследване за обосноваване нова наука за държавата и обществото». Цюрих и Винтертур, 1843). — 52.
- ²⁸ C. Pecqueur. «Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés». Paris, 1842 (К. Пекьор. «Нова теория за социалната и политическата икономия, или Изследвания за организацията на обществото». Париж, 1842). — 54, 65.
- ²⁹ Ch. Loudon. «Solution du problème de la population et de la subsistance». Paris, 1842 (Ч. Лаудън. «Решение на проблема за населението и препитанието». Париж, 1842). — 54.
- ³⁰ E. Buret. «De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France». Т. I. Paris, 1840 (Е. Бюре. «За мизерията на работническите класи в Англия и Франция». Т. I, Париж, 1840). — 54.
- ³¹ F. V. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition. Т. I—II. Paris, 1817 (Ж. Б. Сей. «Трактат по политическа икономия». Издание трето. Т. I—II Париж, 1817). — 56.
- ³² Целият този абзац не е от Смит, а от Ж. Гариние — френският преводач на неговия труд «Богатството на народите». — 57.
- ³³ На това място Маркс възпроизвежда мисли на А. Смит за благотворното значение на конкуренцията, които изказал в своето главно съчинение «Богатството на народите». Смит мислел, че ако например капиталът би се оказал разпределен между двадесет търговци, то конкуренцията между тях би се засилила и това би допринесло непосредствена изгода както за потребителя,

- така и за производителя, защото отделните търговци щели да бъдат принудени да продават по-евтино и да купуват по-скъпо, отколкото в онзи случай, когато целият отрасъл е монополизиран от едно или две лица. Засилващата се конкуренция между различните капитали щяла да допринесе според Смит за повишаването на заплащането на труда и нямало да намалява печалбата. В условията на засилващо се търсене на работна сила и на конкуренция между капиталистите последните се оказват пред необходимостта да нарушат «естественото споразумение» за неповишаване на работната заплата. — 61.
- ³⁴ Целият този абзац, включително цитатите от книгата на Рикардо «Принципи на политическата икономия и облагането» и от книгата на Сисмонди «Нови начала на политическата икономия», представлява извадка от книгата: Е. Бюре. «De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France». T. I. Paris, 1840, стр. 6—7 (вж. бележка 30). — 66.
- ³⁵ Има се предвид разсъжденията на Смит относно факторите, които определят напредването на работещите и размерът на работната заплата. Към тези фактори се отнася «вероятността или невероятността на успеха». Смит по специално казва: «Дайте сина си да се учи при някой обушар и можете да сте почти сигурни, че той ще се научи да прави обувки; но изпратете го да учи юриспруденция и вие можете да приемете в краен случай, двадесет към едно, че той не ще постигне такива познания, които биха му позволили да преживява от тази професия. При напълно справедлива лотария онези, които изтеглят печелившите номера, неизбежно печелят всичко това, което губят изтегилите празните билети. При професия, при която на двадесет един е постигнал нужните познания, само този един неизбежно печели всичко това, което би трябвало да получат всичките тези неуспели двадесет». — 68.
- ³⁶ На това място Маркс привежда тезата на А. Смит, съгласно която нарастващото търсене от населението на някакъв продукт от масово потребление, например картофи, и нарастването броя на потребителите на този продукт осигуряват голям излишък (дори ако този продукт се получава от земя със средно качество) от парична стойност в ръцете на фермера след възстановяване стойността на капиталните разходи и разходите по издържане на работната сила. На свой ред голямата част от този излишък ще бъде даден на поземления собственик. Оттук изводът: с увеличаване числеността на населението се повишава и степента на поземлената рента. — 72.
- ³⁷ Маркс формулира тук извода, който произтича от общия контекст на разсъжденията на представителите на така наречената най-нова политическа икономия, преди всичко на Д. Рикардо, за отношенията между поземлените собственици, които получават поземлена рента, без да работят — по-точно: собствеността на земята като основно средство за производство — и производителите на селскостопански продукти — арендаторите, които съставлявали значителна част от населението на Англия през манифактурната епоха на капитализма и в началото на фабричното производство. Що се отнася до А. Смит, то той, в духа на физиократите, доказвал още мнимата идентичност на интересите на поземления собственик и на обществото. — 74, 97.
- ³⁸ Този бележка се отнася преди всичко до дребнобуржоазните възгледи на Сисмонди, който идеализира патриархалните отношения на частната поземлена собственост. — 77.
- ³⁹ Терминът «търгашески машинации» в оригинала съответства на трудно преводимата дума «Verschacherung». Социално-критическата литература от

онова време — по традиция, която води началото си от Фурие — гледала на частната търговия, както и изобщо на всякакъв вид търговски сделки, като на гиусно и долно дело. В този случай, както и на други места в «Икономическо-философските ръкописи», е налице известно терминологично влияние върху Маркс от неговите предходници при разглеждане на търговията (вж. също така бел. 8). — 77.

- ⁴⁰ Подобен извод бил доста разпространен в социално-критическата литература от онова време. В. Вайтлинг например пише в своя труд «Гаранции за хармонията и свободата»: «Както възниква яма при изграждане на вал, така възниква и бедност при натрупване на богатство». — 83.
- ⁴¹ В ръкописа Маркс изразява отчуждението с два често употребявани един до друг термина: «Entfremdung» и «Entäußerung». Обикновено това са синонимни понятия и е напълно възможно да се предават с една дума. В отделни случаи обаче терминът «Entäußerung» се употребява от Маркс в настоящия ръкопис и в друг смисъл, по-специално за обозначаване обмяната на дейността, прехода от едно състояние в друго, на придобиване, т. е. на таква икономически и социални явления, които не означават отношения на враждебност и чуждост. Наред с термина «Entfremdung» у Маркс фигурира също «Selbstentfremdung» (буквално: «самоотчуждение»). С този термин той обозначава дейността на работника, неговия труд върху капиталистическа основа, като обърната срещу самия работник, независеща от него и непринадлежаща му дейност. — 84.
- ⁴² Тук Маркс перифразира една от философските тези на Фойербах, който разглежда религията като отчуждение на човешката същност. В своето съчинение «Същност на християнството» доказва, че тъй като положителното във възгледа за божествената същност е единствено човешкото, то възгледът за човека, като предмет на съзнанието, е изключително отрицателен. За да обогати бога, казва Фойербах, човекът е трябвало да стане беден, за да бъде бог всичко, човекът трябва да стане нищо. Човекът отрича в себе си онова, което влага в бога. — 84.
- ⁴³ Изказаната тук мисъл е сходна с тезата у Фойербах, който вижда в религията и идеалистическата философия отчуждение на битието на човека и на неговата духовна дейност. Фойербах пише, че бог, като нещо крайно по отношение на човека, като [нещо] нечовешко представлява обективната същност на разума, бог и религия — това е предметната същност на фантазията. Той пише също, че същността на Хегеловата логика е дейността на субекта, неговата похитена мисъл, че абсолютната философия отчуждава у човека неговата собствена същност, неговата дейност. — 86.
- ⁴⁴ В този и следващия абзац Маркс използва терминологията на Фойербах и творчески асимилира неговите мисли: в религията у човека се отчуждава неговата «родова същност», неговият обществен характер; религията се базира на съществените различия между човека и животното — на съзнанието, което, строго погледнато, е налице само там, където предметът, същност на съществуването, е неговият род; човекът — това не е частично същество като животно, а универсално, неограничено същество. — 87.
- ⁴⁵ Род, *родов живот*, *родова същност* — това са Фойербахови термини, които изразяват понятието човек, истинно човешкия живот, който предполага дружба и добродетелни отношения, любов като самоусещане на рода или действено осъзнаване на принадлежността на индивида към съвкупността от хора.

Родовата същност, според Фойербах, позволява на всеки конкретен индивид да осъществи себе си в безброй различни индивиди. Той признава реално съществуващата взаимна враждебност и противоположност на интересите на хората, но я извежда не от исторически реалните условия на класовото общество, не от икономическите условия на живот в буржоазното общество, а от отчуждението от човека на неговата истинска, т. е. родова същност, от изкуственото, но съвсем не неизбежно отказване на човека от предопределения от самата природа хармоничен родов живот. — 88.

- ⁴⁶ Тук се набелязват изходните принципи на Марксовата критика на концепцията за «равенство» на базата на капиталистическите отношения, която Прудон изложил в известния си труд «Какво е собственост?». По утопично-реформаторската дребнобуржоазна рецепта на Прудон се предвиждало заместване на частната собственост с «обществена собственост» във вид на равно дребно владение в ръцете на непосредствените производители при «равна» размяна на произведените продукти. Фактически ставало дума за раздробяване на частната собственост. «Равенството» на размяната Прудон си представял по следния начин: «асоциираните работници» трябва да получават винаги равна заплата, защото при взаимната размяна на техните продукти, дори ако това са в действителност неравни продукти, всеки работник получава едно и също, а излишъкът от продукта на одного над продукта на другия ще остава извън размяната, няма да стане притежание на обществото и така съвсем няма да се нарушава равенството на работната заплата. Като посочава, че в теорията на Прудон обществото се явява като абстрактен капиталист, Маркс казва следователно, че Прудон не взема предвид реалните противоречия на стоковото производство, което си остава в сила и при системата на дребното («равното») владение. Малко по-късно в «Светото семейство» ще бъде формулиран изводът, че Прудон преодолява икономическото отчуждение в рамките на самото това отчуждение, т. е. фактически изобщо не го преодолява. — 92.
- ⁴⁷ С тези думи започва XL страница от втория ръкопис на Маркс. Началото на първото изречение, както и първите 39 страници от втория ръкопис не са стигнали до нас. — 95.
- ⁴⁸ Има се предвид новият закон за бедните, приет от английския парламент в 1834 г. Той допускал само една форма на подпомагане на бедните — настаняването им в трудови домове със затворнически режим. Една от главните цели на закона за бедните била създаването за собствениците на предприятията максимално изгодни условия да си набавят работна сила. Подробна характеристика на закона за бедните и на създадените съгласно този закон трудови домове Енгелс прави в произведението си «Положението на работническата класа в Англия» (вж. настоящото издание, т. 2, стр. 496—503). — 96.
- ⁴⁹ Тази добавка се отнася, както изглежда, към една от незапазените страници, а така също и следващата по-долу добавка към стр. XX XIX, навярно от втория ръкопис. — 102.
- ⁵⁰ «Просветената политическа икономия», свързана преди всичко с името на А. Смит, когото Маркс, след Енгелс, нарича реформатор, «Лутер» на тази наука, Маркс справедливо счита за по-висок етап в развитието на икономическата мисъл в сравнение с монетарната система и меркантилизма — по-предишни икономически доктрини и съответни форми на икономическата политика. Двете системи (по-точно двата клона всъщност на една и съща система) се насочвали към постигане на активен паричен баланс (монетарна

система) или активен търговски баланс (меркантилизъм). В единия и другия случай ставало дума за натрупване на пари заради самите пари; тяхното придобиване на всяка цена и тезаврацията били обявени по същество за висша цел и дори за самоцел. По отношение на парите, особена форма на богатството, подлежаща, по думите на Маркс, «на запазване и утвърждаване само с външни начини», меркантилистите се проявявали като идолопоклонници и фетишисти. В същото време привържениците на двете системи не обръщали внимание на собственото производство, не прозрели в развитието на неговите основи общественото богатство. За свой главен принцип признала производството, труда, само «просветената политическа икономия». — 102.

- ⁸¹ Вж. Ф. Енгелс. «Очерци към критика на политическата икономия» (настоящото издание, т. 1, стр. 528). — 102.
- ⁸² Понятията «противоположност» и «противоречие» Хегел разграничава в своята «Наука за логика»: в *противоположността* отношението на двете страни е такова, че всяка от тях се определя от другата и затова е само момент, но в същото време всяка страна се определя от самата себе си, а това ѝ придава самостоятелност; в *противоречието*, напротив, отношението е такова, че всяка страна в своята самостоятелност съдържа другата и във връзка с това се оказва изключена самостоятелността и на двете. — 106.
- ⁸³ В своята утопия на бъдещия свят, така наричания социетарен ред, Шарл Фурие утвърждава, въпреки реалните тенденции на икономическото развитие и основните принципи на политическата икономия, към която той се отнася крайно отрицателно, тъй като я смятал за погрешна наука, че индустриалното производство при условията на «разумния строй» трябва да се поддържа само като допълнение към земеделието, като «средство за отклоняване от затишието на страстите» през време на дългото зимно безделие и проливните дъждове; той твърди, че от самия бог, от самата природа е определено социетарният човек да отделя на индустриалния труд само четвърт от своето време, че индустриалният труд е само спомагателно и разнообразяващо земеделието занимание. — 106.
- ⁸⁴ Тези мисли Сен Симон развива в своя труд «Катехизис на индустриалците» («Catéchisme des industriels». Paris, 1824). — 106.
- ⁸⁵ Тук под «комунизъм» Маркс разбира утсличните мировгледи системи, които били разработени във Франция от Бабоф, Кабе, Дезами, в Англия — от Оуен, в Германия — от Вайтлинг. Своите собствени възгледи Маркс наименува с термина «комунизъм» за пръв път едва в «Светото семейство». — 107.
- ⁸⁶ Под първа форма на комунизма Маркс разбира тук вероятно преди всичко създадите се под влияние на френската буржоазна революция 1789—1794 г. утопични възгледи на Бабоф и неговите привърженици за общество на «пълното равенство» и за пътницата за неговото осъществяване върху основата на изместващата частното стопанство «национална комуна». Тези възгледи, макар и да изразяват исканията на пролетариата на своето време, общо взето, имали още грубо уравнителен примитивен характер. — 107.
- ⁸⁷ Напълно е възможно това изказване на Маркс да е насочено срещу Русо. Нестествено Маркс нарича това състояние, което Русо и неговите последователи смятали, напротив, естествено за човека: съществуване, незасегнато от образованието, културата и цивилизацията. Такива тези Русо развива в

- «Разсъждение за науките и изкуствата». «Разсъждение за произхода и причините за неравенството между хората» и други произведения. — 108.
- ⁵⁸ Като използва терминологията на Фойербах, тук Маркс набелязва своята диалектикоматериалистическа концепция за комунизма, която дава «решение на загадката на историята», т. е., с други думи, извежда неизбежността на комунизма от развитието на обективните противоречия на обществото, основано върху частната собственост. — 109.
- ⁵⁹ Имат се предвид критическите изказвания на Оуен за всички религии, които — по неговите думи — виушават на хората опасни и плачевни предпоставки, насаждат в обществото изкуствена вражда; религиозната нетърпимост, посочвал Оуен, е пряка спънка по пътя за постигане на всеобща хармония и радост; представите на всяка религия Оуен счита за груби заблуди. — 110.
- ⁶⁰ Категорията *притежание* «Набеп» се среща в съчиненията на М. Хес, специално в статията «Философия на действието», публикувана в сборника «Двадесет и една ко̀ли от Швейцария» (вж. бележка 15). — 112.
- ⁶¹ *Психология* Фойербах наричал своята теория на познанието. Явно е, че тук този термин се употребява в такъв смисъл. — 115.
- ⁶² *Геогнозия* — употребявано в XVIII—XIX в. наименование на описателната геология. — 117.
- ⁶³ *Generatio aequivoca* — този израз Маркс употребявал като синоним на френския израз *génération spontanée*, което означава в буквален превод — самопроизволно, спонтанно зараждане. За *generatio aequivoca* — възникване на живот чрез самозараждането, говори и Енгелс в «Диалектика на природата» (вж. настоящото издание, т. 20, стр. 595—596). — 117.
- ⁶⁴ Тук Маркс прави критика на малтусанските възгледи в теорията на Мил за населението (вж. настоящия том, стр. 7—11) — 124.
- ⁶⁵ Цитират се стр. 29—46, т. I и стр. 191—195, т. II от труда на Смит (вж. бележка 7). — 131.
- ⁶⁶ Цитират се стр. 300, 76—77, т. I и стр. 6 и 465, т. II от труда на Сей (вж. бележка 31). — 131.
- ⁶⁷ F. Skarbek. «Théorie des richesses sociales». Seconde édition. T. I. Paris, 1839, pp. 25—27, 75, 121—131 (Ф. Скарбек. «Теория на общественото богатство». Издание второ. Т. I. Париж, 1839, стр. 25—27, 75, 121—131). — 132.
- ⁶⁸ Маркс цитира стр. 7, 11—12 от книгата на Мил (вж. бележка 3). — 132.
- ⁶⁹ Има се предвид тритомният труд на Б. Бауер «Критика на евангелската история на синоптиците» («Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker». Bd. 1—2. Leipzig, 1841; Bd. 3. Braunschweig, 1842). Синоптически евангелия в литературата по история на религията е прието да се наричат първите три близки по съдържание евангелия (от Матей, от Марко и от Лука), които влизат в каноническия «Нов завет». Близостта на тези евангелия на синоптиците се потвърждава от общата последователност на изложението, от взаимните заемки, от общността на много източници, от съвпадението на много изрази и термини. — 141.

- ⁷⁰ В. Bauer. «Das entdeckte Christenthum». Zürich und Winterthur, 1843 (Б. Бауер. «Разкритото християнство». Цюрих и Винтертур, 1843). — 141.
- ⁷¹ В. Bauer. «Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit». Zürich und Winterthur, 1842 (Б. Бауер. «Доброто дело на свободата и моето собствено дело». Цюрих и Винтертур, 1842). — 142.
- ⁷² Имам се предвид публикациите на младохегелIANците на страниците на «Allgemeine Literatur-Zeitung». — 142.
- ⁷³ Маркс възпроизвежда тук насочените против Хегел критически разсъждения на Фойербах в §§ 29—30 от неговата книга «Основни положения на философията на бъдещето» (вж. бележка 18). — 143.
- ⁷⁴ Тези осем израза на «всестранно преодоляване на предмета» са преписани почти дословно от последната глава на Хегеловата «Феноменология на Духа». — 149.
- ⁷⁵ Своите философски възгледи Фойербах наричал натурализъм и хуманизъм, но в същото време обикновено избягвал термина материализъм, очевидно като изразявал по такъв начин несъгласието си с някои принципи на предишния английски и френски материализъм, по-специално с абстрактността, със сенсуализма, който вижда в сетивността основата и единствения източник на знанията. На това място Маркс говори за дофойербаховски форми на материалистическата философия и споделя неудовлетвореността от тях, която била характерна за Фойербах. Не този стар материализъм и не идеализмът, а философията на Фойербах — натурализмът, хуманизмът — е способна да разкрие тайните на световната история. — 151.
- ⁷⁶ Изложениите от Маркс мисли за човека като непосредствено и дейно природно същество се основават до голяма степен върху принципите, които развивал Фойербах в противоположност на религиозния и философския идеализъм: разглеждане на човека като особено, съзнателно същество на природата, определяне на същността от характера на външния предмет, непременно предметен характер на всяко същество, на всяка същност, необходимост за съществуването на сетивното същество от други неща извън самото него (въздух за дишането, вода за пиене, светлина за зрението, животински и растителни продукти за хранене и др.). — 151.
- ⁷⁷ Терминът «страдание» изхожда от Фойербах, който го разглежда, както и Маркс, като форма на проява и начин на въздействие върху човека на околната среда, външния свят. Фойербах изказва мисълта, че само същество, което страда, което има някаква нужда, е необходимо същество; съществуване без нужди е излишно същество; само това, което страда, е достойно да съществува. За разлика от Фойербах Маркс съществено е преработил и разширил емпиричния принцип на «страдането», като включил тук обществената практика, осмислената и целенасочена дейност на човека за присвояването и изменението на външния свят. — 152.
- ⁷⁸ Маркс критикува Хегеловите тези, като се опира на Фойербах и използва неговата терминология. По-специално в «Предварителни тезиси за реформата на философията» Фойербах пише, че мисълта у Хегел е битие, субект, а битието — същевременно е и предикат, логиката е мисленото в специфичните му форми, мисъл като безпредикатен субект или мисъл, която е както субект, така и предикат на самата себе си; Хегел взема обектите само мислено, като предикати на мислещата мисъл. Изразът «чистото, неспирно кръжење

в себе си» — това е, както изглежда, перифраза на Хегеловите изрази «в себе си поглъщащият се кръг», «кръг на кръгове» от труда на Хегел «Науката логика». — 157.

⁷⁹ Тук и по-нататък Маркс цитира страници от книгата: G. W. F. Hegel. «Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse». Dritte Ausgabe. Heidelberg, 1830 (Г. В. Ф. Хегел. «Енциклопедия на философските науки в сбит очерк». Издание трето. Хайделберг, 1830). — 158.

⁸⁰ Цитира се стр. 393 от книгата на Хегел (вж. бележка 79). — 161.